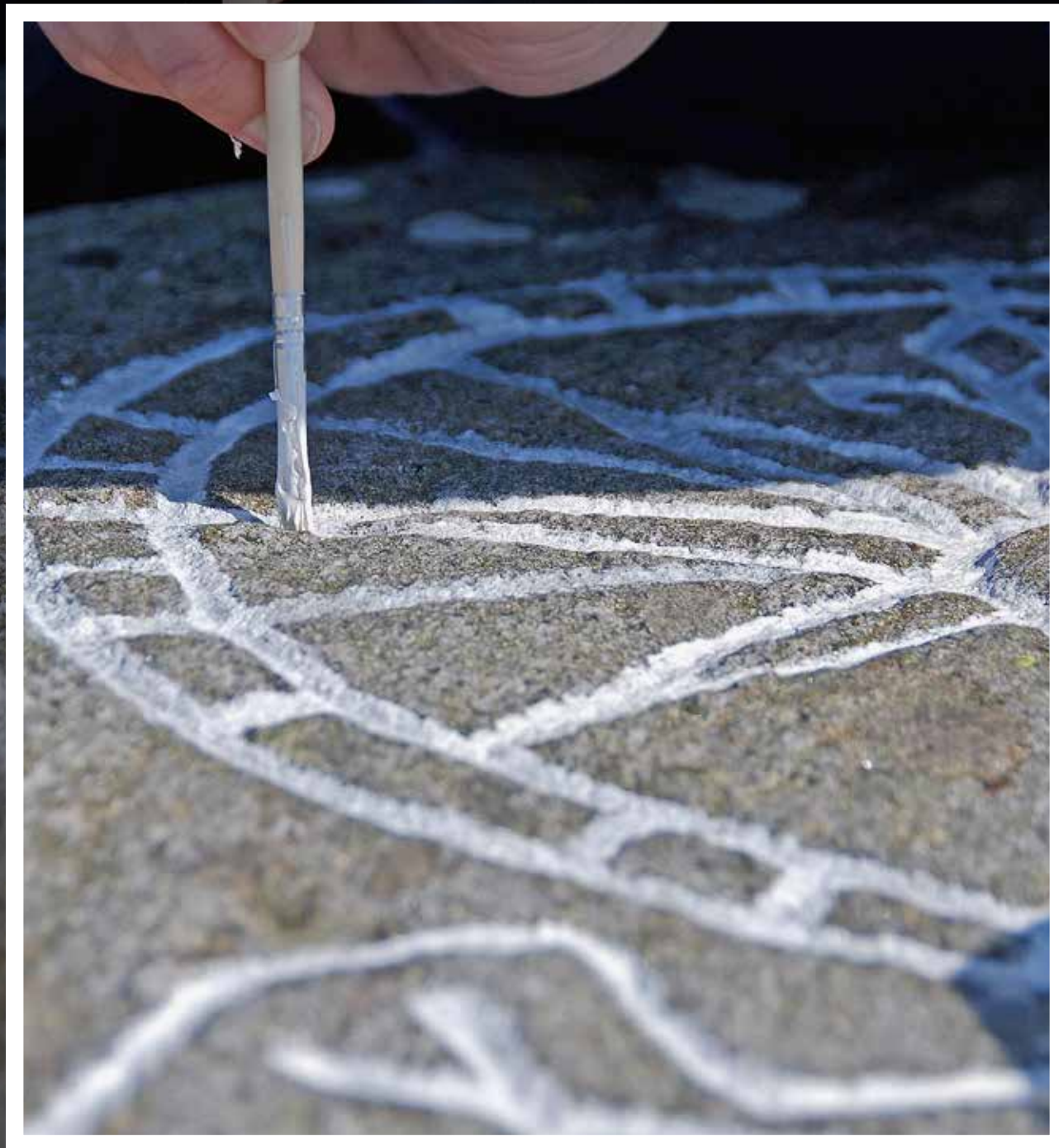

Väderöarna -historisk arkeologi vid en uthamn

Forskningsundersökning
Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m.fl.
Storön, Norra Väderöarna 1:1
Kville socken, Tanums kommun
Red. Lars-Erik Hammar
Bohusläns museum
Rapport 2011: 12

BOHUSLÄNS
MUSEUM

Väderöarna

– historisk arkeologi vid en uthamn

Forskningsundersökning

Kville 200:1, 351:1, 939:1, 1309:1, m. fl.

Storön, Norra Väderöarna 1:1, Kville socken, Tanums kommun

Bohusläns museum Rapport 2011:12

BOHUSLÄNS
MUSEUM

ISSN 1650-3368

Redaktör Lars-Erik Hammar

Grafisk form Gabriella Kalmar & Lisa K Larsson

Layout och teknisk redigering Lisa K Larsson

Kartproduktion Matthew Gainsford & Pia Claesson

Foto om inget annat anges Lars-Erik Hammar

Omslagsbild Framsidesbilden visar imålning av Kville 351, foto taget av Lars-Erik Hammar. Baksidesbilden visar Linnea Nordell målände en kompassros efter rengöring, foto taget av Lars-Erik Hammar 19 maj 2010

Tryck Bording AB, Borås 2011

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket medgivande 90.8012

Kartor godkända från sekretessynpunkt för spridning Lantmäteriet 2011-11-28. Dnr 601-2011/3215

Bohusläns museum

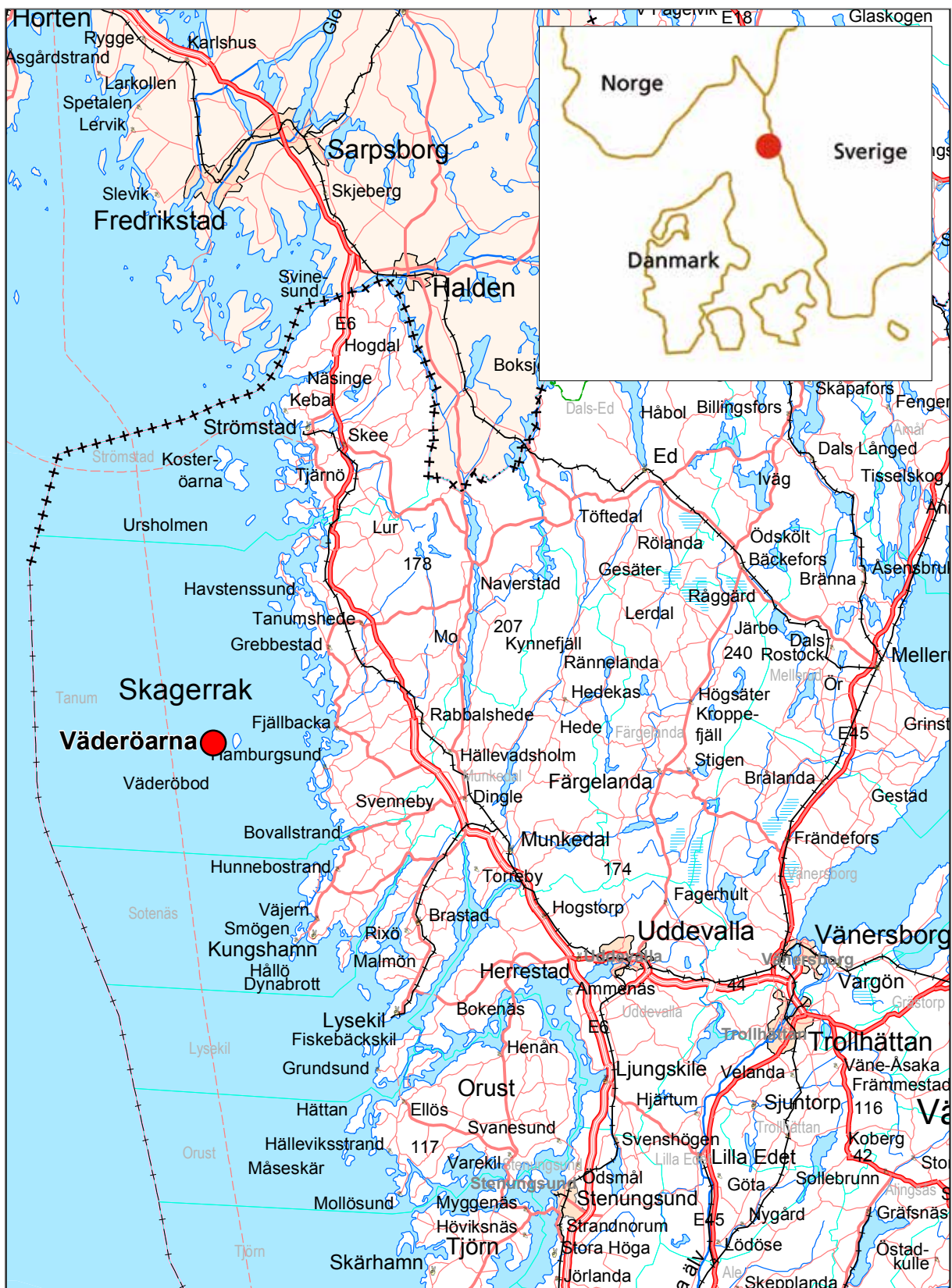
Museigatan 1

Box 403

451 19 Uddevalla

tel 0522-65 65 00, fax 0522-126 73

www.vastarvet.se, www.bohuslansmuseum.se, www.utgangspunkten.se

Karta som visar Väderöarnas belägenhet i Bohuslän och i Skandinavien.

Innehåll

Sammanfattning.....	8
1. Inledning	10
Projekthistoria.....	10
Landskapet och kusten.....	11
Havets E6.....	12
Skyddat hav.....	12
2. Kustleden utmed Bohuslän i ett historiskt perspektiv	14
Inledning.....	15
Medeltid.....	15
Pilgrimsresor och Olavskult.....	15
De nordiska rikena tar form.....	16
Handel och Hansan.....	16
Sjörövare och fribytare.....	18
Tidigmodern tid.....	18
Kampen om handeln.....	19
Trävaruhandel.....	19
Sillfiske.....	19
Väderöarna.....	20
Referenser.....	20
3. Strömsund – marinarkeologisk inventering och provundersökning i en bohuslänsk uthamn	22
Inledning.....	23
Topografisk beskrivning.....	23
Forskningsläge.....	23
Arbetets genomförande och resultat.....	25
Hamnkulturlager.....	25
Kville 1407:1, last eller fartygslämning?.....	27
Slutsatser.....	28
Materialets potential och framtida forskning.....	30
Referenser.....	30
Litteratur.....	30
Otryckta källor.....	31

4. "Kyrkan" på Storön	32
Inledning	33
"Kyrkan" – en presentation	33
Forskningsläget	37
Skärgårdskapell	37
Korsplatser	39
Tidigare arkeologiska undersökningar	40
Arbetets genomförande och resultat	40
Grävytan i nordöst	41
Anläggning 1	42
Anläggning 2	42
Skalmuren	45
Slutdiskussion	45
Materialets potential och framtida forskningsområden	48
Referenser	50
Litteratur	50
5. Maritima ristningar på Väderöarna	52
Inledning och syfte	53
Tidigare dokumentation och forskning	53
Historiskt källmaterial	53
Storö	54
Stora Hejen	54
Metod	55
Stora Hejen, Kville 200	57
Yta 1	58
Yta 2	58
Yta 3	59
Yta 4	60
Yta 5	60
Yta 6	61
Storö	61
Kompassberget, Kville 351	61
Husestadsberget, Kville 1309	62
Ristningar vid "Kyrkan", Kville 939	62
Ristning intill husgrunden nedanför Kompassberget	62
Ristningar vid lotsutkiken	63
Tolkningar	63
Bomärken	63

<i>Bomärkena på Stora Hejen</i>	64
<i>Bomärkena på Storö</i>	66
Kompassrosor.....	66
<i>Missvisning</i>	67
<i>Väderöarnas kompassrosor</i>	67
Initialer och monogram.....	67
Sköldar och sköldliknande figurer.....	68
Sammanfattande diskussion och vidare studier.....	69
Referenser.....	71
Litteratur.....	71
Otryckta källor.....	72
Historiska kartor	72
Digitala källor.....	72
6. ...och sedan då? – Några reflektioner efter en lyckad undersökning	74
Bilagedel	79

Sammanfattning

I den yttersta skärgården utanför Fjällbacka i Tanums kommun ligger ögruppen Väderöarna. Öarna har gjort sig kända för sin karga skönhet, sina fina naturhamnar och goda dykvatten. På senare år har Väderöarnas höga naturvärden lyfts upp på agendan och år 2011 togs beslut om naturreservatsbildning. Bohusläns museum/Västarvet ville även synliggöra Väderöarnas historia och kulturvärden. Inom ramen för det kulturhistoriska samarbetsprojektet IKON genomfördes en arkeologisk och kulturhistorisk forskarinsats under 2010, vars resultat redovisas i denna rapport.

Rapporten innehåller en genomgång av arkiv- och källmaterial som ger en bild av Bohuskustens brokiga historia från tidigmedeltid till 1600-tal och som sätter in Väderöarna i sitt historiska sammanhang.

Fältinsatserna koncentrerade sig till Väderöarnas huvudö Storö samt vattnen och öarna däromkring. På Storö genomfördes en arkeologisk undersökning av »Kyrkan«, en bebyggelse lämning med folklig tradition. Undersökningsresultaten tyder på att lämningen är resterna efter ett kapell eller en korsplats med anknytning till den historiska sjöfarten. Naturhamnen Strömsund mellan Storö och Stora och Lilla Hejen blev föremål för en marin arkeologisk inventering och provundersökning. Fyndmaterialet, keramik, djurben

och barlaststenar, tyder på att sundet nyttjats i historisk tid men att platsen förmodligen haft karaktären av en nödhamn. Vid Tegelpotholmen lokaliserades ett fynd av tegelpannor från 1700- eller 1800-tal. Fyndet utgör troligast delar av en last efter ett förlist fartyg.

På Stora Hejen och på Storö dokumenterades maritima ristningar från slutet av 1500-talet och framåt. Ristningarna består bland annat av bomärken, kompassrosor, initialer, årtal och sköldar. De har ristats av sjöfarare vilka använt Väderöarna som natt- eller nödhamn och som troligen kom med handelsskutor från delar av Nordvästeuropa. Vissa av ristningarna kan ha anknytning till det tidiga lotsväsendet.

Sammantaget berättar forskarinsatserna historien om en utpost. Handel, frakt, pilgrimsfärder, krig och fiske har präglat den historiska sjöfarten utmed Bohuskusten. Somliga skutor har sökt hamn i Strömsund, åtminstone sedan 1500-talet. Rester efter deras föremål och måltider kan upptäckas i hamnkulturlagret. En andaktsplats eller ett kapell för sjöfararna uppfördes i anslutning till Strömsund på Storö. Bomärken, initialer och årtal ristades in av vissa besättningar, kanske som budskap till andra hamnbesökare. Kanske har Storös kompassrosor ristats av lotsar, som spejade efter skepp från bergshöjderna långt innan den första officiella lotsen etablerades på Storö under 1700-talet.

Summary

In the archipelago outside Fjällbacka on the west coast of Sweden, we find a group of islands called Väderöarna. The islands are known for their rugged beauty, their fine natural harbours and good diving waters. In recent years, the nature of Väderöarna has been on the agenda, and in 2011 a decision was made to form a nature reserve. As a part of this process Bohusläns Museum/Västarvet wanted to highlight the history and cultural values of Väderöarna. Under the wings of the cultural tourism cooperation project IKON, Bohusläns Museum conducted an archaeological and cultural research effort in 2010, and the results are presented in this report.

The report includes a review of records and sources, which tell the colourful history of the Bohuslän coast from the early Middle Ages to the 1600s, and places Väderöarna in its historical context.

The archaeological field surveys were concentrated to Storö, the main island of Väderöarna, and the waters and islands around it. On Storö an archaeological survey of the “Church”, a stone enclosure, was conducted. The finds suggest, that the monument is the remains of a chapel linked to historic shipping. The natural harbour of the channel Strömsund, between Storö and

Stora and Lilla Hejen was subject to a marine archaeological survey. The finds include pottery, animal bones and ballast stones. The channel was used as a harbour in historical times, but it was probably used for short visits due to bad weather. At Tegelpotholmen tiles from the 1700 - or 1800s were discovered.

At Stora Hejen and Storö maritime rock carvings from the late 1500s and onwards were documented. They consist of house marks, compass roses, initials, dates etc. They have been carved by visiting sailors. Some of the carvings may be related to the early pilot system.

Overall, the research efforts tell the story of an outpost. Trade, shipping, pilgrimages, wars, and fishing have characterized the historic shipping along the west coast of Sweden. Some ships have used the port in Strömsund, probably since the 1500s. Remnants of their equipment and meals can be detected in the cultural layer on the bottom of the harbour. A chapel for sailors was built adjacent to Strömsund on Storö. House marks, initials and dates were carved into the rocks by some of the crew, perhaps in order to send some message to other port visitors. Maybe the compass roses on Storö were carved by pilots, who searched for ships from the hilltops, long before the first official pilot was set up on Storö during the 1700s.

Figur 1.1. Lotsbebyggelsen på Storö från Kompassberget. Foto Lars-Erik Hammar, Bohusläns museum.

1. Inledning

Lars-Erik Hammar

Skriften du håller i din hand är en avrapportering av forskningsundersökningarna som utfördes under våren 2010. Inledningsvis får vi en orientering över Bohuskustens historia från tidigmedeltid till 1600-tal. Byggnadsantikvarien Helene Carlsson presenterar en arkiv- och källmaterialsstudie, som genomförts med syfte att sätta in Väderöarna i sitt historiska sammanhang. Därefter redogör marinarkeologen Staffan von Arbin för de marinarkeologiska insatserna i Strömsund och i vattnen kring Storö. Arkeolog Pia Claesson har skrivit om den arkeologiska undersökningen av byggnadslämningen »Kyrkan« och om liknande lämningar i Sverige och Norge. Arkeologerna Ingela Lundin och Linnea Nordell beskriver vårdinsatserna och dokumentationen av områdets maritima ristningar som tillverkats av sjöfarare under 1500- och 1600-talen. Avslutningsvis blickar projektledaren Lars-Erik Hammar framåt i tiden och reflekterar över framtida forskningsmöjligheter. Denna rapport finns även tillgänglig som pdf på webbsidan Utgångspunkten; www.utgangspunkten.se

Projekthistoria

Under två veckor i maj 2010 genomförde personal från Bohusläns museum/Västarvet och Vänermuseet i Lidköping en arkeologisk undersökning på Storön, Norra Väderöarna, Kville socken, Tanums kommun i

Västra Götalands län. Insatsen utfördes som forskningsundersökningar inom projektet IKON (Interregionalt Kultur Oplevelses Netværk), ett delvis EU-finansierat samarbete med Interreg IVA (Öresund, Kattegat, Skagerrak) som samarbetspartner. Bland övriga medfinansierare finns Gränskommittén, Region Halland, Region Västra Götaland, Telemark fylkeskommune, Östfolds fylkeskommune, BI Handelshögskolan, Göteborgs universitet, Apex Center for Anvendt Oplevelsesökonomi och Aalborg universitet. Närmare 50 organisationer samverkar i detta projekt där huvudsyftet är att öka antalet besökare till Skagerrakregionen och därmed öka de turistiska intäkterna. Huvudprojektet pågår mellan 2009 och 2012 där Bohusläns museums/Västarvets insatser koncentreras till perioden 2010-2011. Här har vi praktisk hjälp eller ekonomiskt stöd från egna medfinansierare vid sidan av IKON/Kaskmedel; Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Stiftelsen CJ Lindebergs fornminnesfond, Herman Zetterbergs stiftelse, Tanums kommun, Statens Fastighetsverk och Väderöarnas Vårdshus. Insatserna är fokuserade på Väderöarna och Storön av främst två skäl. Här finns kända lämningar som är relaterade till sjöfartshistorien från främst 1500–1600-tal. Här finns också en lokal näringsidkare som framöver kan verifiera om IKONs näringspolitiska ambition har uppfyllts. Det senare är högtintressant för oss just för att vi alltför sällan kan se nyttan av vårt arbete i ett större turismkonomiskt sammanhang.

Målet för den arkeologiska undersökningen har varit att genom ett mindre antal undersökningar av

lämningar på land och på havsbotten skapa ny meningsfull kunskap kring Väderöarnas betydelse som uthamn för den nordeuropeiska sjöfarten under medeltid och nyare tid. Väsentliga frågor i sammanhanget är:

I vilket/vilka kulturhistoriska sammanhang ingår dessa lämningar?

Vilken kronologisk hemvist har dessa?

Vilken praktisk och ideologisk funktion har dessa lämningar haft?

Undersökningarna ger oss inte bara mer kunskap. Genom uppmärksamheten i media och egna publikationer och informationsskyltar med mera skapas ett lokalt intresse för historien som därmed ökar förutsättningarna för bevarande. I synnerhet gäller detta våra historiska uthamnar som idag är de mest populära natthamnarna för semesterseglarna. Därmed är också hoten, i form av eldning, grillning och bergskilar, högst påtagliga. Att få besökare att respektera spåren av vår historia är en av våra huvuduppgifter.

Landskapet och kusten

Inom Tanums kommun finns en fascinerande variation av landskapstyper. I väster finner vi yttersta skärgårdens vattenslipade skär och i öster den täta gammelskogen runt Bullaresjöarna. Däremellan finns blandat landskap med öppen terräng och gammal fjordbotten där jordbrukshistorien är framträdande men också den uppsplittrade örika skärgården som sommartid blir något av ett flugpapper för båtturisterna i Bohuslän.

Turismen är minst sagt intensiv sommartid, särskilt i de gamla kustsamhällena Grebbestad, Fjällbacka och Hamburgsund. Kommunen är rik på historiska spår och är kanske mest känd för sina enastående hällristningar från bronsåldern (1800–500 f.Kr.). Vitlycke, Aspeberget och Fossum är de mest framträdande platserna med internationellt kända ristningshällar. Dessa är centrala i Tanums Världsarv där också landskapets utveckling genom 8 000 år innefattas.

Berggrunden i Tanums kommun består i de östra skogsområdena av gnejs. Längre västerut ersätts gnejsen av granit som har sin huvudsakliga utbredning från norskt område i norr till Gullmarn i söder. Längs kusten är det kala landskapet präglad av de av inlandsiserna finslipade granitklipporna. I den yttre skärgården, såsom inom Väderöarkipelagen, dominerar åter gnejsartade bergarter.

När den senaste inlandsisen lämnade området låg strandlinjen cirka 170 meter över nuvarande nivå. Berggrunden hade då utsatts för ett enormt tryck. Då isen dragit sig tillbaka, höjdes landet som sedan påverkades av vattnets och strömmarnas krafter. Det är vanskligt att beräkna landhöjningen under olika perioder. I dag anses landhöjningen i norra Bohuslän vara cirka fyra millimeter per år. En ansevärd nord-sydlig sprickbildning i berggrunden finner vi i ytterskärgården på havsbotten. Den passerar innanför Väderöarna och fortsätter norrut innanför Kosteröarna. Det största djupet är närmare 250 meter. Sprickan fortsätter sedan in på norskt vatten för att ansluta till Norska rännan och vidare till Atlanten därutöver. På så sätt får Koster- och Väderöfjordarna förbindelse med djuphavet.

Havets E6

Den intensiva nöjesbåttrafiken utefter Bohuskusten sommartid avspeglas i hur man beskriver farleden från norr till söder. Jämförelsen med bilarnas Europaväg genom Bohuslän ligger nära till hands. Men båttrafiken är inte enbart en modern företeelse. Går vi tillbaks i tiden var sjötrafiken också intensiv, med större och mindre skepp och båtar på färd till och från lastageplatser och hamnar. Huvudstråket löpte i nord-sydlig riktning och med utvalda platser för omlastningar. Från dessa löpte ny färdriktning in mot kusten och in i skyddade fjordar till lokala marknader. Vid utomskårssegling var behovet av att följa landets konturer väsentligt. Med avsaknad av kartor och sjökort förlitande man sig på de mest erfarna bland manskapet. Trots deras kunskap var segling en ytterst farofylld verksamhet. De tecknade och tryckta konturerna av kustlandskapet, de så kallade förtoningarna, var ytterst viktiga hjälpmedel för att förstå sin belägenhet. Man undvek nattlig seglats ända fram till mitten av 1700-talet då kronometern gjorde beräkning av longituden möjlig. Först då fick man en acceptabel bild av var man befann sig på sjökortet.

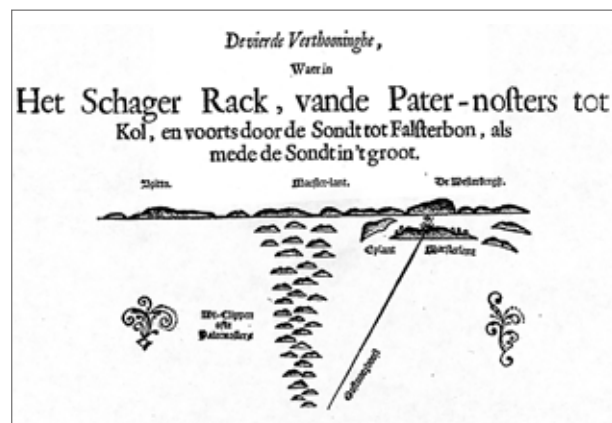
Innan dess seglade man på dagen och sökte hamn för natten. Efterhand blev dessa så kallade uthamnar etablerade och välkända för den nordeuropeiska sjöfarten och spåren efter sjömännen är synliga än idag. Vi ser dem i inhuggna ristningar och kompassrosor, i sjöfynd av keramik, tegel och kritpipor men också på öde begravningsplatser. I de flesta av kustens uthamnar är just dessa spår typiska. Det är endast ett fåtal provundersökningar som har genomförts i dessa miljöer tidigare och för Väderöarnas del är detta första gången som denna historia blir föremål för en forskarinsats.

Skyddat hav

Markägaren Statens Fastighetsverk (SFV), Naturvårdsverket och Länsstyrelsen i Västra Götalands län har under flera år arbetat fram förslag till bestämmelser för naturreservat för Väderöarkipelagen. Beslutet togs i juni 2011 och kan sägas vara en följd av satsningen på Kosterhavets Nationalpark, landets enda marina nationalpark som invigdes 2009. I det sammanhanget beslutades och invigdes också Norges motsvarighet Ytre

Hvaler Nasjonalpark. De tre områdena innefattar 929 kvadratkilometer av bevarandevärdt havs- och kustlandskap, en minst sagt ansenlig yta. Idag pågår ett viktigt samarbete för att på Storön, på ett professionellt och smakfullt sätt, skapa en markerad naturstig med informationsskyltar och en folder där både natur- och kulturinnehållet presenteras. Den nya kunskap som denna undersökning lyft fram angående vår kust- och sjöfartshistoria kommer att ge ytterligare anledning till besök och egna upptäckter. Med dessa insatser är förutsättningarna mycket goda för att Väderöarna med Storön blir ett fortsatt attraktivt besöksmål, också för nya grupper av natur- och kulturintresserade.

Figur 1.2. (Ovan) Förtoning över Marstrands inlopp, detalj ur Groot Zeespiegel 1661, Kungliga Biblioteket Sthlm.

Figur 1.3. (Nedan) Morgonljus över Storön, oktober 2009. Foto Lars-Erik Hammar, Bohusläns museum.

2. Kustleden utmed Bohuslän i ett historiskt perspektiv

Helene Carlsson

Inledning

Bohuskusten utmärks av djupa fjordar och en vidsträckt skärgård med många holmar, öar och sund. Här går kustleden som nyttjats av sjöfarare genom tiderna. Man har navigerat efter naturformationer som särpräglade berg och utstickande näs men också efter olika typer av sjömärken och fyrar. Det är en färdväg som nyttjats av pilgrimer, handelsmän, sjörövare, fiskare och ännu av dagens seglande turister.

Medeltid

Pilgrimsresor och Olavskult

År 1030 stupar den norske kungen Olav Haraldsson vid Stiklestad nära Trondheimsfjorden i mellersta Norge. Han får helgonstatus och Adam av Bremen berättar på 1070-talet om skaror av pilgrimer på resa till Nidaros där Olav så småningom får sin gravplats. Pilgrimsresorna äger rum både till sjöss och till fots. Enligt Adam av Bremen kommer många av pilgrimerna till Nidaros med skepp via kustleden utmed Norge och passerar då den bohuslänska kusten.

S:t Olav blir Nordens första helgonkung och Olavskulten sprids snabbt ute i Europa. S:t Olav blir inte enbart Nordens viktigaste helgon utan räknas också som ett betydelsefullt skyddshelgon inom Hansan. I de hanseatiska legenderna berättas att S:t Olav fört sill och annan fisk till kusterna och att han i sin sista stund särskilt bett till Gud för resande köpmän (Daae 1879:67f).

Både en växande handel och pilgrimsväsendet bidrar till att kommunikationerna förbättras i Europa under högmedeltiden. Rastplatser, härbärgen, hospital och kloster blir kreativa miljöer där olika kulturer möts (Ambjörnsson 2002:25f). Det låg både i kyrkans och i kungamakts intresse att värna om dessa transportleder. Kungamakten verkade aktivt för att underlätta resandet för pilgrimerna. I ett privilegiebrev för den norska kyrkan från 1160-talet, fastslås att pilgrimerna till Nidaros skall kunna resa i fred och att man inte får skada en pilgrim (RN b. 1 nr 145). Skyddsbestämmelser för pilgrimer upprepas sedan i flera kungliga och påvliga brev under 1200- och 1300-talen. Johannessmäss (Jonsok) eller midsommar och S:t Olavsmäss (Olsok) den 29 juli var två viktiga festdagar inom Olavskulten.

”Kompassrosor sades finnas på holmar ritade i bergen av Sankt Olof.” Uppgiften är hämtad från Linnélärjungen

Per Kalms resa i Bohuslän 1742 (Kalm 1960:143) och ger anledning till frågan, vad har Olavskulten haft för betydelse för kustleden utmed Bohuslän?

Att Olavskulten varit stark i Bohuslän framgår av att minst tio kyrkor är invigda som Olavskyrkor enligt biskop Eysteins jordebok från slutet av 1300-talet. Det kan röra sig om tidiga sockenkyrkor men också om kyrkor viktiga för de sjöfarande. För flera av sockenkyrkorna finns dock inget invigningshelgon antecknat i jordeboken (Huitfeldt 1879:309ff). Genom sina inventarier eller av tradition kan flera av dessa räknas som Olavskyrkor. Öckerö, Harestad, Grinneröd, Svarteberg och Svenneby är kyrkor som har eller har haft Olavs statyer och som bör ha varit viktiga i Olavskulten.

Under den katolska tiden var offergåvor (votivgåvor) i form av pengar och vaxbilder centrala inslag i helgonkulten. Man offrade på altare, i offerstockar och i kollekttavlor för hälsa och välgång. Offerkyrkor (votivkyrkor) var kyrkor som till stor del underhölls av frivilliga gåvor. Det fanns en särskild vördnad för dessa kyrkor även efter reformationen. Grinneröds kyrka är ett exempel på att sådana offerkyrkor också var viktiga för sjöfarare (Oedman 1983:162).

Tjärnö kyrka kan också betraktas som en votivkyrka. Oedman uppger att kyrkan i början av 1700-talet är beroende av det som offras i ”*Bläcken eller fattigbössan*”. Han beskriver kyrkans votivskepp från 1675 ”...*under Taket i Kyrckan hänger ett wäl uthugget Skepp med tackel och tyg, hwilket medelst en ther i inlagd Magnet eller Säger-Sten visar ut Wäder-Stsrecken...*” (1983:278).

Olavskällor spelar en viktig roll i Olavskulten. Legendtraditionen berättar att de skapats av S:t Olav själv och att vattnet därför är särskilt välsingat och hälsosamt. Pilgrimsvägarna passerar ofta platser där det finns sådana källor. I början av 1700-talet ska det enligt Kalm nästan finnas 100 källor i Bohuslän med namnet S:t Olavs källa (1960:143). Detta ska nog närmast ses som ett uttryck för att käll- och Olavskulten var mycket utbredd i Bohuslän även långt efter reformationen.

Ortnamn knutna till andaktskors/bönekors kan ha en koppling till Olavskulten och pilgrimsväsendet. Det berättas i Olav den heliges saga att Olav själv lät resa ett kors när han slog läger på ett näs med namnet Sylte (Sturluson 1993:273). Mer än 60 stenkor har påträffats utmed det norska Västlandets kust. Utmed Bohuskusten finns en lång rad med platsnamn (Kors-, Kross-) som tyder på medeltida andaktskors och i många fall goda hamnlägen. Också rastplatser och sjömärken som S:t Olavs valar i Kyrkesund har genom tradition förknippats med Olavskulten.

De nordiska rikena tar form

1100-talet är en orolig period i de nordiska rikena. Det utkämpas strider mellan olika personer som gör anspråk på kungatronerna. Bönderna är skyldiga att utrusta krigsskepp, skeppshus och att hålla vakt i krigstider. Denna ledungsorganisation finns i kustbygderna i alla de tre nordiska rikena.

Vid medeltidens mitt kommer nya former för försvar och kontroll av land. Både kungamakten och adeln bygger befästa borgar. De kungliga borgarna blir rikenas militära och administrativa ryggrad. Under kung Håkon (IV) Håkonssons regeringstid i Norge uppförs en borg (Kungahälla slott) på Ragnhildsholmen i Nordre älv. Andra borgar uppförs som residens för kungliga ombudsmän. Dyngehus strategiska läge vid en vik av Gullmarsfjorden lämpar sig väl för kontroll av sjökommunikationer (Moseng m. fl. 2007:188).

Håkon Håkonsson för en expansiv utrikespolitik i mitten av 1200-talet. Han får kontroll över de nordatlantiska öarna och strävar även efter kontroll över handelssjöfarten till och från Östersjön. I Håkon Håkonssons saga nämns att han bebyggde Marstrand, Öckeröarna (med träkyrka) och flera andra öar i den bohuslänska skärgården (Sturlassøn, Thordssøn 1871:452). Samtidssagan berättar också att det var denne kung som lät grunda Dragsmarks kloster (Ibid. 451).

Under vikingatid och tidig medeltid är plundringsslag den dominerande formen av krigföring. Styrkorna

är sjöbaserade men rena sjöslag förekommer sällan. De snabba roddbära långskeppen kan oavsett vind komma nära land och långt upp i trånga fjordar. Genom plundring skaffar man sig egen vinning och skapar fruktan. I början av 1300-talet blir belägringskrig allt vanligare. De sjöbaserade styrkorna kan inte ensamma användas mot borgar av sten. Styrkor som kombinerar både legosoldater, sjöstyrkor och fotfolk används av den svenske hertigen Erik när han strävar efter att få kontroll över gränsområdet mellan Sverige, Norge och Danmark. När kung Håkon V:s belägring av Ragnhildsholmen 1308 inte lyckas låter han påbörja byggandet av Bohus fästning. Ett slottslän inrättas och det är först nu som det finns ett norskt Bohus län. Det omfattar dock endast den södra delen av landskapet, den norra delen benämns Ranrike eller Viken. I och med införandet av fasta skatter blir kontroll över territorium allt viktigare. Det bedrivs en ny typ av plundringståg där handelsplatser och stora områden bränns med syfte att minska fiendens skatteunderlag (Fagerland 2006).

Under unionstidens senare hälft pågår återkommande konflikter mellan unionskungarna och den svenska riksrådsadeln. Också norska riksråd är delaktiga vilket gör att Bohuslän vid flera tillfällen blir indraget i konflikterna.

Handel och Hansan

Under vikingatiden kan vikingaflottor från Bohuslän på väg till Västeuropa och Brittiska öarna segla hela vägen från Kattegatt till Nordsjön via Limfjorden.

Figur 2.1. S:t Olavs valar vid Kyrkesund på Tjörn. Foto Andreas Hansen, Bohusläns museum.

Figur 2.2. Bobus fästning. Foto Tomas Brandt, Bohusläns museum.

Sundet sandar igen i sin västra ände någon gång under tidig medeltid och förblir en fjord fram till början av 1800-talet. Ålborg får rollen som en viktig utskeppningshamn mot Göta Älv, övriga Norge och Island. Från Odensefjorden (Fyn) och Isefjorden (Själland) går förbindelsen norrut mot Norge (Kulturhistoriskt lexikon Band 6 1961:172).

Den växande befolkningen och stadsutvecklingen i Europa under medeltiden kräver en ökad matproduktion. Behovet möts bland annat genom ett utnyttjande av marina resurser i norra Europa. Saltad och rökt sill blir en viktig handelsvara. Handeln organiseras och koncentreras till städerna. Hamnarna längs Nordsjön och Östersjön får en viktig roll i denna fjärrhandel.

Det skånska sillfisket under 1100- och 1200-talen får stor betydelse för handelsjöfarten i Östersjön. De vendiska sjöstäderna ("hansastäderna" vid Östersjön) med Lübeck i spetsen behärskar inte bara sill- och salt handeln utan och också den för Norges del så viktiga spannmålshandeln. Från 1230-talet är stora delar av Norge beroende av spannmålsimport. Detta bidrar till att Lübeck så småningom får handelsmonopol i Bergen. Städerna i Viken, Tönsberg, Oslo, Marstrand och Kungahälla, ligger i det område som skulle kunna kallas för Norges "kornbod" och de blev inte lika

beroende av denna spannmålsinförsel. Hansastäderna får därför inte samma monopol här vilket bidrar till att handeln med England fortsätter i Viken in på 1400-talet. Handeln pågår sommartid mellan de två korsmässorna (3 maj–14 september) (Kulturhistoriskt lexikon band 6 1961:207ff).

Under 1200-talet börjar sjöfarare från Holland och England att välja vägen runt Jylland på sina resor mot Östersjön och Norge. Dessa sjöfarare kallas "omlandsfarare". År 1251 sluts ett fördrag mellan den danske kungen och de omlandsfarare som passerar Jylland via Skagen. De som far till Norge och inte medför sill utan endast livsmedel för eget bruk ska enligt fördraget vara fritagna från tull (SDHK nr 661).

I en kungörelse 1306 från kung Håkon V uppges att de lübeckare som besöker Kungahälla m. fl. städer ska vara fritagna från tull i fem år för skepp lastade med säd och i två år från silltull (DN vol. V nr 52, RN b.3 nr 338). Runt 1360 etablerar nordtyska köpmän ett hansakontor i Bergen. Motsättningar mellan nordiska kungar och de hanseatiska köpmännen leder till konflikter under 1360-talet. Efter att den danske kung Valdemar IV erövrat Visby sluter kungarna Magnus (Sverige) och Håkon (Norge) ett förbund med de hanseatiska städerna. Detta förbund riktar sig mot den

danske kungen och mot alla dem som bedriver sjöröveri. I avtalet ingår Bohus slott och Marstrand som säkerhet för hansastädernas omkostnader (SDHK nr 8019). Det rör sig om ett slags kaparkrig (rättfärdigat sjöröveri). Först i och med Kölnfördraget 1367 kan merparten av Hansastäderna enas mot Valdemar av Danmark som nu är i förbund med Håkon av Norge. Bohuslän och Marstrand dras in i kriget. Stora delar av södra Bohuslän inklusive Marstrand och Kungahälla bränns ned. Hansan går segrande ur striderna och deras handelsprivileger återinförs (RN b.7 nr 46).

Som ett led i strävan efter ett Östersjöimperium inför unionskungen Erik av Pommern Öresundstullen 1429. Konkurrenterna från engelska och nederländska köpmän och en inre splittring mellan hansastäderna bidrar till flera handels- och kaparkrig under 1400-talet. År 1440 drabbas Marstrand av en stor holländsk flotta som samlats i stadens hamn (DN vol V nr 699).

Sjöfart tycks för många vara mer lockande än jordbruksarbete under senare delen av medeltiden. För att motverka bristen på arbetskraft i jordbruket införs bestämmelser om att ingen får segla på köpfärd med mindre än att han har eget kapital i form av handelsvaror motsvarande minst 15 forngilde mark. Dessutom införs ett förbud mot att driva handel i fjordar, ”vaer”, eller andra platser än där det sedan gammalt varit marknadsplatser (RN b.7 nr 416).

I början av 1500-talet har Hansan utmanats av holländska och engelska köpmän och är försvagad. Framgångsrika fiskerier på Nordsjön och upptäckten av Amerika och sjövägen till Indien förflyttar tyngdpunkten västerut först mot Antwerpen och sedan till Amsterdam. På 1530-talet upphör faktorierna i Tönsberg och Oslo (Kulturhistoriskt lexikon Band 6 1961:211). Den sista Hansedagen hålls 1669.

Sjörövare och fribytare

Röveri till sjöss har funnits åtminstone så länge vi har haft skriftliga källor. Vikingarna gjorde sjöröveriet till sitt kännemärke. Kaperiverksamhet blir en viktig finansieringskälla under senmedeltiden för både kungamakten och Hansan. Kaperiet utgör också en betydande del av krigföringen till sjöss. Vitaliebröderna härjar i Östersjön årtiondena runt år 1400. Bohuskusten är en annan sträcka som är särskilt utsatt (Kulturhistoriskt lexikon Band 18 1974:24). Flera av de tidiga dokument som nämner Marstrand handlar om sjöröveri/kaperi. I en kungörelse från Stavoren 1293 berättas att sjörövare samlats vid hamnen i Marstrand. Dessa har tagits till fånga av tyska köpmän och dömts till döden

av kungens domare i staden (DN vol. V nr 21, RN b. 2 nr 722). År 1376 nämns Henrik Krosse som med den norske kungens tillstånd bedrivit sjöröveri utanför Marstrand (SDHK nr 40757). År 1438 döms Håkan Sivitsson och Arild Slampe till halshuggning, eftersom de har överbevisats om röveri vid Vikens kust (DN vol. III nr 743).

Förhållandet mellan sjöröveri och legalt kaperi är komplext och vilket uttryck som används beror på om man är den utförande eller den utsatta parten. De kaptener som bedriver sjöröveriverksamhet kommer från alla samhällsklasser och har ofta bundsförvanter i land, inte sällan kusthamnarnas befälhavare. Henrik Krummedike som var hövitsman på Bohus från slutet av 1400-talet beskylldes för att med Marstrand som bas bedriva sjöröveri mot Hansans skepp (Kulturhistoriskt lexikon Band 18 1974:25).

Sjöröveri innebar inte bara att man bordade fartyg till sjöss utan det var också härjningståg på land för att skaffa proviant m. m. Ett exempel är från Marstrand 1486. Pirater från en kravell som för engelskt vapen har hotat borgarna i staden för att få öl, smör och annan ”spisning” (DN vol. V nr 930).

Didrik Pining och Pothorst var kaparkaptener i kung Hans tjänst. Pining blir hövitsman på Island men faller så småningom i onåd och bedriver sjöröveri för egen vinning. Det är dessa två som enligt Olaus Magnus omkring 1494 bor på en klippa mellan Island och Grönland, där de på högsta krönet låtit göra en stor kompass med cirklar och linjer av bly så att de lättare ska kunna ta genaste väg vid sina plundringsfärder (Kulturhistoriskt lexikon Band 18 1974:28, Magnus 1982:94f). Om just dessa kaparkaptener seglat utmed Bohuskusten är inte känt, men att sjöröveriverksamheten är högst påtagligt här under 1500- och 1600-talet framgår av många dokument. Så småningom kom sjöröveri att betrakta som en kriminell verksamhet. Kaperiverksamhet är sedan 1856 förbjuden i internationell rätt.

Tidigmodern tid

I början av 1500-talet upplöses Kalmarunionen. Gustav Vasa tar makten i Sverige och reformationen genomförs. År 1537 upplöses det norska riksrådet, den katolske ärkebiskopen lämnar landet och Norge blir en provins under Danmark. Den danske kungen Christian III regerar över det som nu kallas Danmark-Norge. Efter upplösningen av Kalmarunionen försöker Gustav Vasa även få kontroll över Blekinge, Skåne och Bohuslän.

Han intar Viken och stärker fästena Olsborg och Karlsborg i norr. År 1532 återgår detta område till Danmark-Norge. 1600-talets nedgångsperiod innebär en stor påfrestning för bohusläningarna med återkommande krigsutbrott, ökad skattebörda och nedbrända gårdar. Till en början tycks hushållen återhämta sig förhållandevis snabbt. Trävaruhandeln och den holländska handelsjöfarten är fortfarande betydelsefull i början av 1600-talet. Från 1620-talet ökas skattetrycket och timmerhandeln avklingar. I och med Roskildefreden 1658 blir bland annat Bohuslän, Halland och Skåne svenskt och Sverige får en eftertraktad västkust.

Kampen om handeln

Under 1500-talet utvecklas konflikten mellan Danmark-Norge och Sverige allt mer till en duell. Kampen gäller inte minst kontrollen över den rika Östersjöhandeln. Danmark som är ett örike har heraväldet till sjöss och får därmed den ledande positionen i Norden under 1500- och början av 1600-talet. Krigföringen till sjöss förändras. I slutet av 1400-talet har kanonerna blivit större och runt 1500 introduceras kanonportar i skeppen. Det innebär att man får bygga särskilda krigskepp som inte kan fungera som handelskepp i fredstid. Det är inte längre en kamp man mot man med direktkontakt mellan skeppen.

År 1510 upprättar kung Hans en permanent örlogsflotta med Henrik Krummedike som amiral ”*owersthe capiteyn och hoffwitzmand ath ware fore alle andre wore capiteyner folck och thienner*” (DN vol. XVIII nr 216). Från mitten av 1500-talet finns flera uppgifter om att Kronans örlogsskepp används för att bevaka hamnar utmed den norska kusten. Avsikten var att förhindra sjöröveri och att rövat gods bjuds ut i hamnar eller på land (NRR Bind I 1523–1571:119, NRR Bind I 1523–1571:611 m. fl). Enligt Norsk lag skulle varje skeppsreda ansvara för ett krigsskepp. År 1557 uppges att denna skeppsrustning legat nere men ska komma i gång igen, dock inte lika betungande som den varit tidigare. Allmogen i Bohuslän får order om att hålla ett örlogsskepp av ek på 60 läster, bemannat med 60 man. Invånarna i Viken ska tillsammans med borgarna i Uddevalla också ansvara för ett örlogsskepp av ek, men på 80 läster och bemannat med 80 man (NRR Bind I 1523–1571:211).

Under det Nordiska sjuårskriget, 1563–1570, drabbas befolkningen i Bohuslän och Västergötland. Samtidigt pågår ett rikt sillfiske. År 1563 uppmanas allmogen i Bohuslän att ha flitig strandvakt dag och natt så att inte fienden kan gå till angrepp mot dem som besöker

sillfisket (NRR Bind I 1523–1571:390). Utskrivningen av sjöfolk från Bohuslän och Viken år 1566 omfattar 120 båtsmän, åtta skeppare, tio timmermän och sex styrmän (NRR Bind I 1523–1571:528).

Trävaruhandel

Vattensågen som teknisk innovation i kombination med en ökad trävaruexport anses vara en av de viktigaste orsakerna till ökat välstånd i Norge under 1500- och 1600-talen. Holländarna får ett stort inflytande över trävaruhandeln som är mycket viktig för deras skeppsindustri. Nu börjar skogsbristen göra sig kännbar i kusttrakterna. Mycket av den bohuslänska ekskogen nyttjas också av den danska kronan till slott och skeppsbyggnad i Danmark. Parallellt med den köpstadsbaserade fjärrhandeln utvecklas en regional bondehandel. Läsöborna är mycket aktiva i denna handel med Bohuslän. Enligt Stoklund gör timmerskutor från Läsö mellan två och fyra resor per år för att frakta trävaror som sedan säljs vid olika hamnar i Danmark. År 1612 anlöper 60–70 skutor från Läsö 18 lastageplatser i Bohuslän och tre vid Oslofjorden (Stoklund 1988:16).

Under 1500-talet börjar bergreppet lastageplatser (ladesteder) att användas. År 1558 uppmanas befallningshavarna i de norska länen att lägga upp föråd av master, spiror, bjälkar och annat timmer vid lastageplatserna på vintern så att de sedan lätt kan skeppas ut på sommaren (NRR Bind I 1523–1571:237). På dessa platser ansvarar hamnfogdar för att skepparna betalar tull för varorna de skeppar ut. År 1632 uppges att bönderna i Viken vintertid ska föra ved till lastageplatserna. Några utvalda bönder får i uppgift att hjälpa till med skutornas lastning så att inte skepparna ska upphållas onödigt länge. Skepparna beräknas göra en resa om året vid midsommartid för att hämta veden (NRR Bind VI 1628–1634:391). Enligt instruktioner till tullförvaltaren Sunnanfjells år 1655 ska hamnfogdarna se till att skepparna tömmer sin barlast på lämpliga ställen så att inte strömmen stoppas upp så att hamnarna blir fördrävide (NRR Bind XI 1653–1656:391f).

Sillfiske

Under åren 1556–1589 inträffar en mycket rik sillperiod utmed Bohuskusten. Utländska köpmän kommer till Bohuskusten för att handla med sill. Det är nu som många av Bohusläns fiskelägen för första gången nämns i skriftliga källor. År 1565 blir Laurits Paaske den förste tullaren i Marstrand med ansvar även för alla andra sillfiskeläger i södra Norge. År 1572 inrättas tullbodrar

i Mollösund, Hermanösund, Beckevik (vid Malmön) och Hamburgsund. Föreskrifter gällande skick och ordning på fiskelägena utfärdas vid flera tillfällen under sillfiskeperioden. Bland annat måste fiskaren först bege sig till tullaren för att få ett tecken innan han får sätta ut sina garn. Om någon fiskare upptäcks utan tecken är han tvungen att böta. Garnen får inte heller vittjas nattetid och om någon stjälar ur andras garn straffas det som annat tjuveri. Ingen köpman får utskeppa gods utan tullarens tillstånd och det ska ske dagtid. Den som saltar in sill måste lägga in god sill mellan bottarna utan förfalskning. Det är också förbjudet att kasta sillgrums i fiskeläget, grumset måste föras till stranden så att det inte kommer någon giftig stank eller lukt. Man får inte gå på gator och stränder nattetid utan lykta. Det är även förbjudet gå inne i fiskeläget med yxor, vapen eller värja. All sill som utskeppas måste förtullas. Norges inbyggare får dock fiska så mycket tullfritt som behövs till husbehov (NRR Bind II 1572–1588:168ff).

Väderöarna

Bohusläns skärgård erbjuder många goda hamnlägen. Förutom Marstrand nämns flera av dessa hamnar i medeltida dokument. De viktigaste hamnarna utmed segelleden omnämns också på holländska sjökartor från 1500-talet. Peder Claussøn Friis (1545–1614) beskriver segelleden utmed i Bohuskusten. Han uppger att den genaste vägen är från Marstrand till Hermanösund, därifrån till Buskär, sedan till Hafstensund och därifrån till Agersund (Hvaler). Dessutom nämner han fler goda hamnar längs vägen som exempelvis Kyrkesund, Mollösund, Sudervedholm, Hornborgsund, Nordervedholm och Koster. (Claussøn Friis 1632). Vid flera av dessa hamnar finns sjömärken och ristade kompassrosor. Vid några finns även platsnamn där kors ingår, begravningsplatser och offerkällor.

Varken Claussøn Friis eller de holländska sjökartorna från 1500-talet nämner Väderöarna. År 1624 får ridefogden Peter Lauritssøn rätt till sälfångst på *Vedørne* [*Vederoerne*] i Nord-Viken (NRR Bind V 1619–1627:400). Detta är möjligen första gången Väderöarna nämns i skriftligt källmaterial. På Felterus karta (1658) över Bohuslän är öarna utritade med beteckningen *Weröyerne*. Att Väderöarna redan tidigare varit en känd hamn är troligt, men öarnas ristningar tyder på att hamnen nyttjas i större utsträckning från sent 1500-tal och framåt.

Exporten av norsk trälast till Holland är betydande under 1500- och 1600-talet. En bit in på 1600-talet minskar den bohuslänska exporten. I Agderområdet

fortsätter den ha mycket stor betydelse under 1600-talet. 1646 uppges att de fyra största lastageplatserna är Moss, Drammen, Larvik och Långesund (Lindner 1935:26). Detta tillsammans med större havsgående skepp kan vara en förklaring till att hamnen på Väderöarna kommer till större användning under 1600-talet.

Ristade kompassrosor på Väderöarna vittnar om ett behov av navigeringshjälp under 1500- och 1600-talen.

I Magnus lagabötes norska landslag från 1200-talet finns bestämmelser om betalning för lotstjänster. Lotsen kallas här för "leidsogu madr" vilket står för mannen som gör utsagor om leden. Han ska enligt landslagen ha en halv mark silver (216 gram) för att lotsa ett ledungs-skepp (krigsskepp) mellan Tönsberg och landsändan (Göta älv). Här handlar det om lotsning som en militär angelägenhet (Norges gamle love, Bind II 1387:39).

Efter 1658 tillhör Bohuslän Sverige. Genom 1667 års svenska sjölag införs lotstvång, där sjöfarande är skyldiga att anlita lots för sin vägledning

Oedman beskriver lotsningen 1746. Den då bortgångne Nils Strömcrona hade varit överdirektör för lotsarna i hela riket (Strömcrona föddes i Marstrand 1664 och blev lotsdirektör 1697). Mellan varje lots skulle det vara högst en mil. De sjöfarande betalade en avgift allt efter fartygens storlek. För att kalla på hjälp avlossades skott från fartygen (1983:41). År 1754 inrättas en lotsstation på Väderöarna.

Referenser

Litteratur

Ambjörnsson, R. 2002. *Europas idéhistoria. Medeltiden. Tankens pilgrimer*. Natur och kultur. Stockholm.

Fagerland, T. E. 2006. *Krigføring og politisk kultur i Nordisk middelalder: de mellomnordiske konfliktene 1286–1319 i et europeisk perspektiv*. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Trondheim.

Friis Claussøn Friis, P. 1632. *Norriges oc omliggende Öers sandfaerdige Beschriffuelse*. Kiöbenhaff.

Gardell, S. 1931. Om kors och korshus i medeltidens Bohuslän. I: *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1926–1931*. Tredje bandet 1926–1931. Göteborg.

Huitfeldt, H. J. 1879. *Biskop Eysteins Jordebog. (Den røde bog). Fortegnelse over det geistlige gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400.* Christiania.

Kalm, P. 1960 (1746). *Pehr Kalms Västgöta och bohusslänska res: förrättad år 1742.* Redigerad av Claes Krantz. Wahlström & Widstrand. Stockholm.

KLNM *Kulturbeskrivning för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, Bd 1–22, 1956–78. Red. John Granlund. Malmö.

Lindner, J. 1935. *Skogens krönika i Göteborgs och Bohus län.* Göteborg.

Magnus, O. 1982 (1555). *Historia om de nordiska folken 1555.* [Ny utg.] Gidlund. Stockholm.

Moseng, O. G., Opsahl, E., Pettersen, G. I., Sandmo, E. 2007. *Norsk historie. 1, 750–1537.* Universitetsforlaget. Oslo.

Oedman, J. 1983 (1746). *Chorographia bahusiensis, thet är Bahus-Läns Beskrifning 1746.* Carl Zakariasson. Ed.

Sohlberg, G. 1943. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, XX. Ortnamnen i Vätte härad 1. Skee socken.* Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs Högskola. Göteborg.

Stoklund, B. 1988. *Arbejde og kønsroller på Laesø: o. 1200–1900.* Laesø museum. Laesø.

Sturluson, S. 1993. Nordiska kungasagor. D 2. *Olav den heliges saga.* Översättning Johansson, K. G. Fabel. Stockholm.

Digitala källor

Daae, L. 1879. *Norges helgener.* Christiania. [Elektronisk] Tillgänglig: Internet Archive <www.archive.org/stream/norgeshelgener00daaegoog#page/n8/mode/1up> [2011-11-01]

DN Diplomatarium Norvegicum. [Elektronisk] Tillgänglig: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo <www.dokpro.uio.no/dipl_norv/om_dn.html> [2011-11-01]

Nilssøn, J. 1885. Biskop Jens Nilsøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1579. Kristiania [Elektronisk] Tillgänglig: Digitalarkivet <<http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=biskopjn>> [2011-11-01]

Norges gamle love indtil 1387. Bd 2, Lovgivningen under Kong Magnus Haakonssøns regjeringstid fra 1263 til 1280, tillige med et supplement till Bd 1. 1848. Christiania. [Elektronisk]. Tillgänglig: Digitalarkivet <<http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=ngl2>> [2011-11-02]

NRR Norske Rigs-Registrarer Bind I. År 1523–1571 [Elektronisk] Tillgänglig: Digitalarkivet <<http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=riksreg1>> [2011-11-01]

NRR Norske Rigs-Registrarer Bind II. År 1572–1588. [Elektronisk] Tillgänglig: Digitalarkivet <<http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=riksreg2>> [2011-11-01]

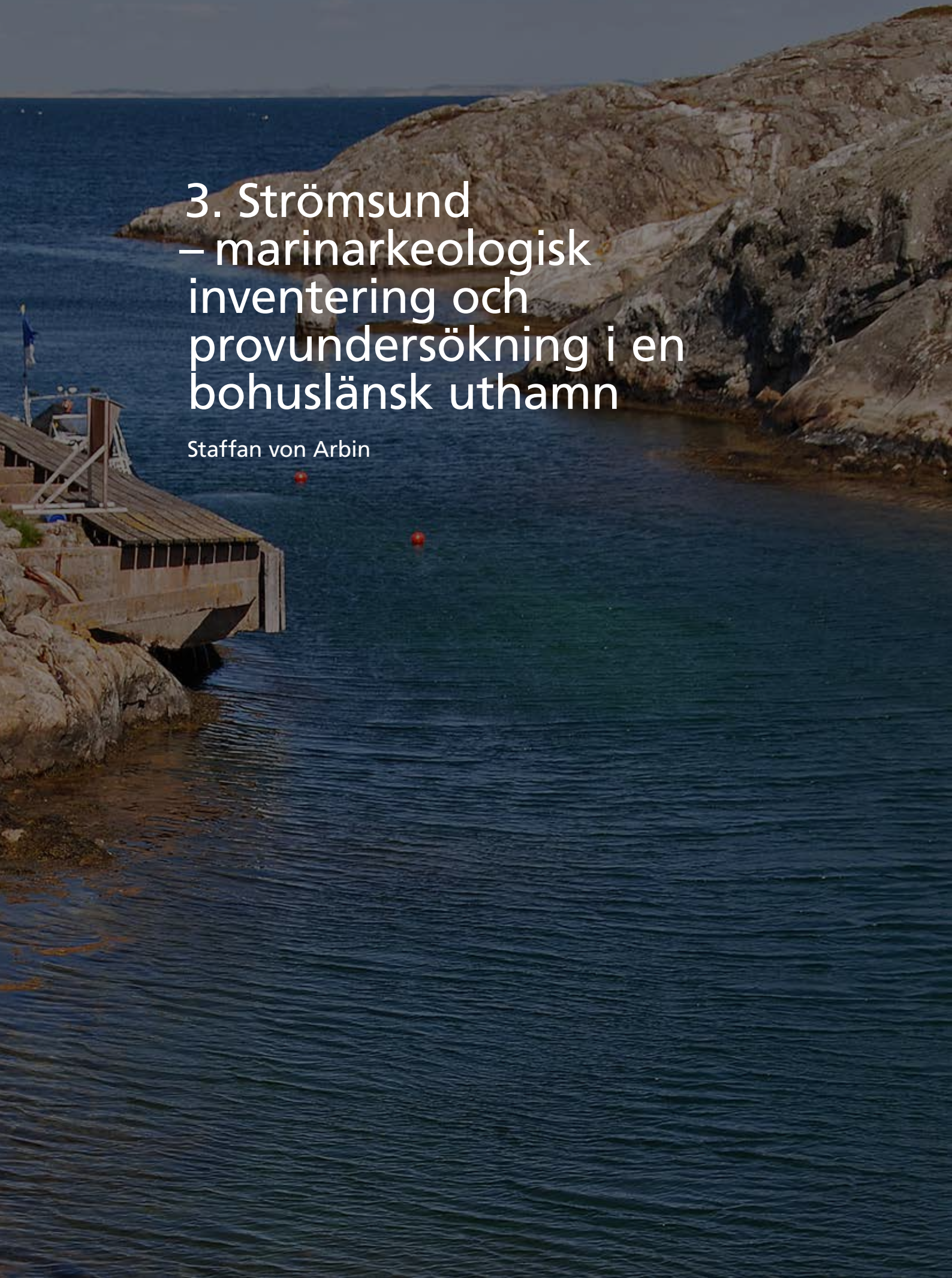
RN Regesta Norveciga. [Elektronisk] Tillgänglig: Dokumentasjonsprosjektet, Universitetet i Oslo. <www.dokpro.uio.no/dipl_norv/regesta_felt.html> [2011-11-02]

SDHK Svenskt Diplomatarium. [Elektronisk] Tillgänglig: Riksarkivet <www.riksarkivet.se/default.aspx?id=2453&refid=8005> [2011-11-02]

Sturlassøn, S., Thordssøn S. 1871 Norges kongesagaer fra de ældste tider indtil anden halvdeel af det 13de aarhundrede efter christi fødsel. Bd. 2. Christiania [Elektronisk] Tillgänglig: Sagnanet <<http://sagnanet.is/saganet/?Mival=/SinglePage&Manuscript=100391&Page=882&language=english>> [2011-11-02]

3. Strömsund – marinarkeologisk inventering och provundersökning i en bohuslänsk uthamn

Staffan von Arbin

Inledning

Under två arbetsperioder, den 3–5 samt 18–19 maj 2010, genomförde dykande arkeologisk personal från Bohusläns museum och Vänermuseum en inventering och provundersökning av den naturliga hamnbassängen i Strömsund, som är belägen väster om Storö i norra Väderöarkipelagen (figur 3.1). Strömsund är idag en populär seglarhamn sommartid, men ristade initialer, årtal och bomärken på den intilliggande ön Stora Hejen vittnar om att sundet även har ett äldre förflutet som hamn. Att döma av årtalen går bruket av platsen tillbaka till åtminstone senare delen av 1500-talet. Det är därför något förvånande att det är först från och med 1700-talets senare del som Strömsund börjar märkas ut som hamnplats i sjökorten.

Linnélärjungen Pehr Kalm, som besökte Väderöarna år 1742, skriver att det på den sydvästra (sic!) sidan av Storö finns en ”skeppshamn” för små fartyg (Kalm 1977:109). Uppenbarligen har han inte haft väderstrecken helt klara för sig. Det råder dock knappast något tvivel om att det är Strömsund som avses då han i den efterföljande meningen beskriver ön Hejen, vilken utgör hamnsundets begränsning åt väster. Såvitt jag har kunnat finna är detta den tidigaste skriftliga noteringen om Väderöarna/Strömsund som hamn.

Syftet med inventeringen och provundersökningen var att öka kunskapen om platsens historiska hamnfunktion. Primärt kom arbetet att beröra följande tre frågeställningar:

1. De *kronologiska ramarna* för hamnens användning, det vill säga *när* hamnen har varit i bruk. Har den huvudsakligen utnyttjats under 1500- och 1600-talets seglation, såsom indikeras av ristningarna på Stora Hejen, eller har den också frekventerats under andra perioder?

2. Platsens *funktion* – det vill säga *hur*, och av *vem*, har hamnen använts? Har den primärt utnyttjats av den internationella fjärrsjöfarten, av den mer lokalt betingade sjöfarten och fisket, eller kanske både och? Har den uteslutande haft funktionen av rasthamn och ”dåligt väderhamn”, eller kan också andra funktioner påvisas, till exempel omlastning?

3. Den *rumsliga dispositionen* av hamnen och dess *infrastruktur*. Har olika verksamheter varit lokaliserade till olika delar av hamnområdet? Har hamnen haft en renodlad naturhamnskaraktär, eller har det funnits olika typer av hamninstallationer till hjälp för sjöfarten?

Med undantag för en uppgift om en fartyglämning i Strömsunds norra inlopp, registrerad som övrig kulturhistorisk lämning (Kville 1407:1), saknades kända undervattenslämningar i området före undersökningen.

Topografisk beskrivning

Strömsund är drygt 500 meter långt och sträcker sig i nordnordostlig–sydsydvästlig riktning. I väster begränsas sundet av det båda holmarna Stora och Lilla Hejen, som är förbundna med varandra genom en modern sprängstensutfyllnad. I öster ligger Storö, den ö som utgör huvudön i ögruppen Norra Väderöarna. Strömsund har i sin södra del en bredd av ungefär 70 meter, medan bredden i den norra änden uppgår till cirka 25 meter. På smalaste stället mäter sundet omkring 15 meter (figur 3.1).

Inseglingen är från båda håll helt fri från grund, men i den norra delen av sundet finns en bergsrygg som sträcker sig ungefär mittsunds från Storösidan. Denna rygg är markerad med ett sentida murat ”sjömärke” i huggen natursten (figur 3.2). Vattendjupet i sundet i övrigt ligger på omkring tre meter. Utmed den norra delen av Stora Hejen löper två gjutna betongkajer som enligt uppgift skall ha uppförts under senare delen av 1940-talet för yrkesfiskets behov.

Stora och Lilla Hejen är mellan 5 och 10 meter höga. På Storösidan är klipporna 15–20 meter höga, längre in på ön ända upp till 25 meter höga. Hamnen har därför kunnat ge lä för de flesta vindriktningarna utom rakt sydlig eller nordlig vind. Som namnet Strömsund antyder kan dock vattnet i sundet, i synnerhet vid hårda vindar, bli mycket strömt.

Forskningsläge

Forskningen kring historiska naturhamnsmiljöer är relativt omfattande i Norge (se Nymoen 2009 för en översikt), men är betydligt mindre utvecklad i de övriga nordiska länderna. Om man undantar de omfattande arkeologiska undersökningar som på senare år har utförts i Marstrands hamn (Bergstrand 2006a & b, 2009), som ju mer har karaktären av stadshamn, har endast två större undersökningar utförts fram till dags dato i Sverige. Den tidigaste naturhamnundersökningen utfördes redan vid mitten av 1960-talet av medlemmar i Stockholms sportdykarklubb och rörde hamnbassängen vid Djurhamn i Stockholms skärgård. På en yta av cirka 50 000 kvadratmeter påträffades omkring 1 200 föremål av företrädesvis keramik och glas som vittnar om platsens användning som handels- och örlogshamn från medeltiden och framåt (Cederlund & Löfstrand 1969:73f). Tyvärr är fyndmaterialet fortfarande till stora delar obearbetat och opublicerat.

Figur 3.1. Utsnitt ur GSD-Fastighetskartan, blad 9A 1e, med översikt över undersökningsområdet samt vid undersökningstillfället registrerade forn- och kulturlämningar markerade. Skala 1:10 000. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriet 2011-11-28. Dnr 601-2011/3215.

Figur 3.2. Det murade "sjömärket" i Strömsunds norra mynning. Foto Staffan von Arbin, Bohusläns museum.

I Bohuslän företog Sjöfartsmuseet i Göteborg år 1980 en mindre provundersökning i Hamnholmarnas naturhamn i Fjällbacka skärgård. Det praktiska fältarbetet utfördes även här av sportdykare, i detta fall medlemmar i dykarklubben Örebrogodorna. Hamnholmarna består av de två öarna Skutholmen och Hamnholmen, på vilka det förekommer ett stort antal ristningar av den typ som nu dokumenterats på Stora Hejen och Storö, men med den skillnaden att de där förekommer i betydligt större antal. Inristade årtal härrör från mitten av 1500-talet och fram till slutet av 1600-talet (Lundin 1999:25ff). I likhet med Djurhamn framkom ett omfattande fyndmaterial vid undersökningen, bestående av bland annat keramik, glas, kritpipor och djurben (Lisberg Jensen 1980, 1981). I tillägg till detta material finns i Bohusläns museums magasin ett förhållandevis stort antal fynd, företrädesvis av keramik, som tagits upp från hamnbassängen av sportdykare vid olika tidpunkter. En nyligen utförd men ännu inte publicerad analys av det samlade keramikmaterialet från Hamnholmarna visar på en kronologisk spännvidd från medeltiden och fram till 1700-talet (Bergstrand 2010).

Som framgår är det empiriska underlaget kring denna typ av hamnmiljöer ännu allt för begränsat för att medge några mer långtgående synteser eller statistiskt grundade slutsatser. Några få arbeten av sammanfattande karaktär har dock publicerats. Här kan särskilt nämnas ett par artiklar av Christer Westerdahl (1998a & b), som förutom att redogöra för hamnundersökningar i Sverige, Finland och Norge bland annat diskuterar topografiska principer

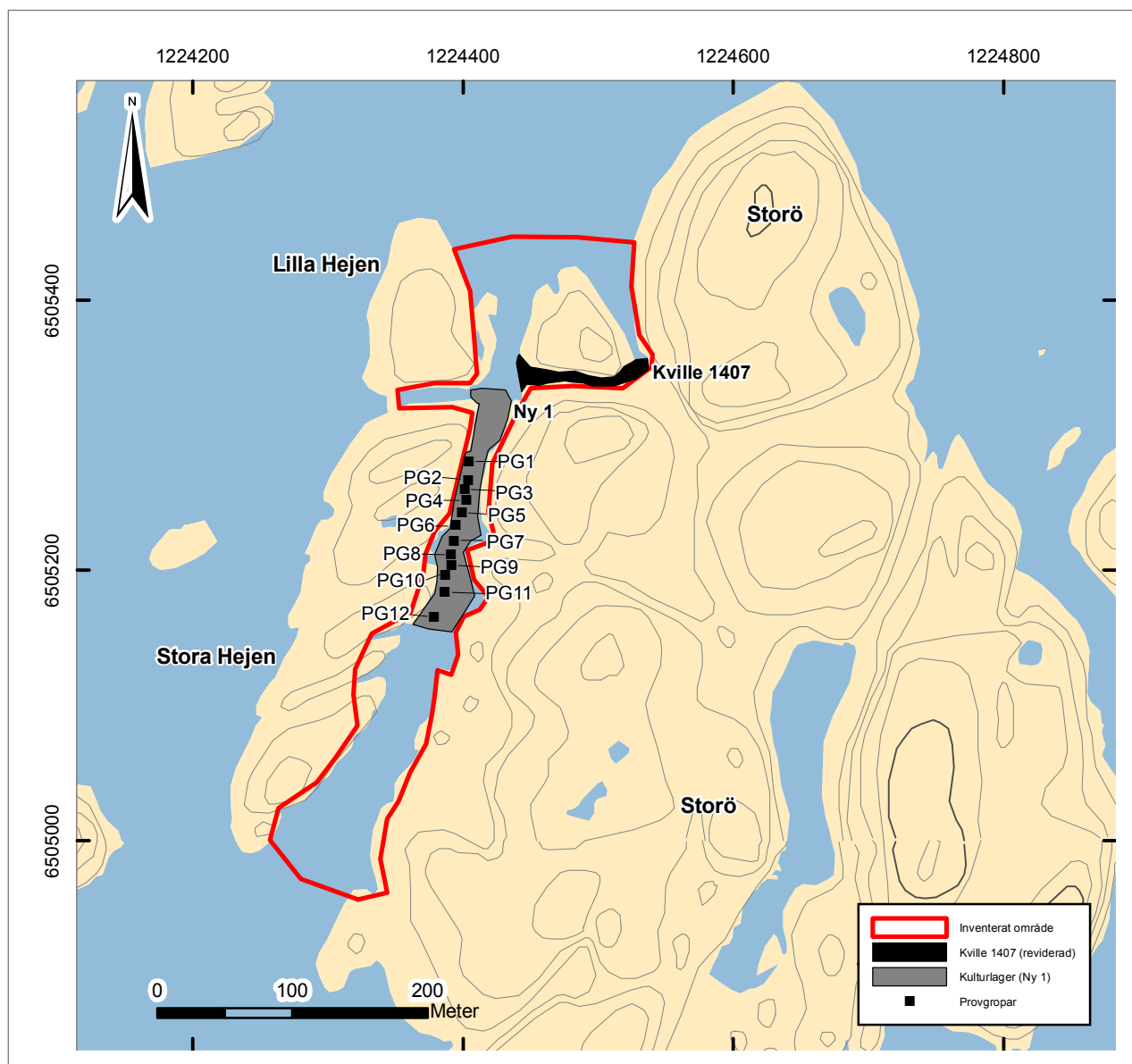
för naturhamnars lokalisering. I sammanhanget skall också nämnas en uppsats av Thomas Bergstrand (2005), som mot bakgrund av i huvudsak undersökningarna i Marstrand för en mer allmän diskussion kring hamnkulturlagers formering och vetenskapliga potential.

Arbetets genomförande och resultat

Inledningsvis inventerades Strömsund och dess närmaste omgivningar okulärt genom dykning. Med ledning av de iakttagelser som gjordes under inventeringen grävdes sedan ett antal provgropar med hjälp av ejektorsug (figur 3.3). Uppgrävda sediment samlades i nätsäckar som togs upp och sållades vid ytan (figur 3.4). Inmätningen av provgropar gjordes med GPS. All dykning utfördes och riskbedömdes i enlighet med Arbetsmiljöverkets föreskrifter gällande yrkesmässig dykning (AFS 1993:57) samt den dykpraxis som utarbetats och sedan flera år tillbaka tillämpas vid Bohusläns museum.

Hamnkulturlager

Utifrån observationer av yligt liggande fynd kunde ett cirka 200×20 meter stort område med förekomst av kulturlager ringas in i sundets norra del. Inom detta område grävdes sammanlagt 12 provgropar. Storleken på groparna var vanligtvis cirka 40×40 centimeter, och de grävdes till mellan 20 och 40 centimeters djup. Den undersökta ytan uppgick således till omkring 2,3

Figur 3.3. Karta visande det inventerade vattenområdet, placeringen av provgropar samt utbredningen av lokaliserade lämningar. Skala 1:10 000. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriet 2011-11-28. Dnr 601-2011/3215.

kvadratmeter och den grävda volymen till cirka 0,8 kubikmeter. Bottensedimentet i sundet visade sig vara relativt homogent till sin karaktär och bestod av silt eller fin sand med stor skalblandning ("skalgrus"). Alla provgropar utom nummer 12 längst i söder var fyndförande i större eller mindre utsträckning. Fyndmaterialet från provgroparna omfattar drygt 100 fynd. I tillägg samlades också ett 60-tal ytfynd från området in för dokumentation. Hälften av dessa härrör från en begränsad yta av cirka 2,5 × 2,5 meter i nära anslutning till provgrop 4 (bilaga 3.1, 3.2).

Av fynden dominerar djurbenen med cirka 100 fragment. En osteologisk analys utförd av Maria Vretemark

vid Västergötlands museum visar att drygt hälften av dessa utgör ben från fiskarterna torsk och kolja, medan köttdjuren representeras av nöt, svin och får/get i nu nämnd ordning (bilaga 3.3). Materialets sammansättning talar för att det rör sig om rester efter medförd proviant som tillagats ombord på skeppen. Storleken på de fåtaliga nöt- och svinben som kunnat mätas antyder att de härrör från småväxta djur, vilket enligt Vretemark talar för en datering till 1700-talet eller tidigare (e-postmeddelande daterat 2011-01-31).

I det omhändertagna keramikmaterialet finns fragment av trebenta grytor/stekfat, krukor och fat i företrädesvis yngre rödgods. Materialet är tämligen anonymt

Figur 3.4. Sällning av uppgrävda massor. På bilden syns Roland Peterson och Delia Ní Chiobháin. Foto Staffan von Arbin, Bohusläns museum.

till sin karaktär och kan därför inte annat än mycket grovt dateras till perioden 1600–1800. Bland fynden finns också ett tiotal skärvor i flintgods vilket kan ges en generell datering till efter 1800-talets mitt. Merparten av skärvorna är dock troligen yngre än 1800-tal. Detsamma kan sägas om en del av en stengodskruka av ”Höganästyp” som påträffades som ytfynd. En del av en botten till en glasflaska, även den insamlad genom ytplockning, kan troligen dateras till slutet av 1600-talet (figur 3.5).

I det insamlade stenmaterialet finns enstaka flintor, både slagna sådana och i form av intakta noder. De senare utgör med all sannolikhet ballast medan huvudparten av den bearbetade flintan troligen skall knytas till eldslagning. Av övriga fynd kan nämnas några små slagg- och stenkolsstycken som troligen härrör från 1800-talets och det tidiga 1900-talets ångbåtstrafik. Något förvånande gjordes inga fynd av kritpipor vid undersökningen. Kritpipor är annars en mycket vanligt förekommande fyndkategori i denna typ av hamnmiljö.

Figur 3.5. Exempel på glas- och keramikfynd från provundersökningen. Foto Sigfrid Carlsson, Bohusläns museum.

Figur 3.6. Ett urval tegelfragment påträffade söder om Tegelpottholmen i den norra delen av Strömsund. Foto Staffan von Arbin, Bohusläns museum.

Kville 1407:1, last eller fartygslämning?

I en mindre vik söder om Tegelpottholmen i den norra delen av Strömsund noterades tegel i relativt riklig mängd inom ett cirka 100×10 meter stort område (figur 3.3). Ett mindre antal tegelfragment togs in för dokumentation (figur 6). Det rör sig av allt att döma om taktegel av enkupig modell som på typologiska grunder sannolikt kan dateras till 1700- eller 1800-tal.

Det är troligt att teglet skall kopplas samman med fartygslämningen Kville 1407:1 som i FMIS, det digitala fornminnesregistret, är byråmässigt inprickad i Strömsunds norra mynning. Någon annan information än att det skall röra sig om lämningen efter ett träfartyg lämnas inte i FMIS. I Sportdykarens dykguide (1984) utpekades området som förlisningsplats för en ”skuta som enligt uppgift kommit in genom sundet åt väster och sedan slagits sönder mot berget”. Ortnamnet *Tegelpottholmen* kommer enligt *Ortnamnen*

Figur 3.7. En av flera moringar på den norra delen av Stora Hejen. Foto Lars-Erik Hammar, Bohusläns museum.

i Göteborgs och Bohus län, delen som behandlar Kville härad (1945:130), av att en skuta lastad med ”tegel-pottor” skall ha strandat där. Fynd av ”tegelgods” skall enligt samma källa ha påträffats vid holmen.

I samband med Bohusläns museums inventering gjordes inga observationer av skeppsrelaterade fynd eller konstruktioner. Det är utifrån nuvarande kunskapsläge därför inte möjligt att med säkerhet slå fast om tegelfynden i viken representerar en kraftigt nedbruten fartygslämning, eller om det rör sig om delar av en last från ett strandat fartyg som senare kommit flott eller bärgats.

Slutsatser

Resultatet av inventeringen och den begränsade provundersökningen kan i förstone tyckas magert då fynden var förhållandevis få och dessutom mycket fragmentariska. Den överlag höga fragmenteringsgraden kan primärt förklaras av deponeringsmiljön, som i jämförelse med till exempel Hamnholmarna uppvisar en betydligt större vattendynamik och följaktligen också större sedimentmobilitet. Trots detta är det möjligt att utifrån

resultatet dra vissa, om än preliminära, slutsatser. En sådan gäller de kronologiska ramarna för hamnens användning. Fynden av bland annat keramik kan grovt ges en datering inom tidsintervallet 1600-1900. Säkra fynd äldre än 1600-tal saknas så vitt det går att bedöma, vilket dock givetvis måste ställas i relation till den mycket begränsade omfattningen på den utförda grävinsatsen.

När det gäller frågan om vem som nyttjade hamnen, och hur den användes, ger fyndmaterialet dessvärre begränsad vägledning. Merparten av fynden representerar föremålstyper som kan tänkas ha förekommit på lokala fraktskutor likaväl som mer långväga handels- och örlogsfartyg. Fynd med tydlig kontinental prägel saknas med undantag för ett par keramikskärvor av möjlig holländsk eller nordtysk proveniens. Möjligen skulle en petrografisk bestämning av de barlaststenar som samlats in vid undersökningen kunna vidga det geografiska perspektivet något. Med största sannolikhet har de inte lokalt eller ens regionalt ursprung. Fynd av barlast i ett vattenområde kan utgöra ett indicium på att någon form av varuutväxling ägt rum. För Strömsunds del är materialet emellertid för litet för att man skall våga dra några bestämda slutsatser i denna riktning.

Figur 3.8. T-formad förtöjningsbult, även den på den norra delen av Stora Hejen. Foto Lars-Erik Hammar, Bohusläns museum.

Några belägg för särskilda hamninstallationer, annat än de moringar och förtöjningsbultar som idag kan ses i berget på Stora Hejen (figur 3.7 och 3.8), observerades inte vid undersökningen. Man får därför anta att sådana installationer i stor utsträckning har saknats, och att man legat förtöjd direkt vid berget såsom varit brukligt i denna typ av miljöer. Åldern på moringarna/förtöjningsbultarna är oklar. I Norge har dock bultar av ungefär motsvarande slag som i figur 3.8 i vissa fall kunnat ges en datering till 1700-talet (Langfeldt 2008:13ff).

Vad gäller den rumsliga dispositionen av hamnen kan sägas att kulturlagret, vars utbredning i grova drag får antas spegla hur fartygen legat förtöjda i hamnen, tycks vara tämligen väl avgränsat till sundets norra hälft. Det bottenavsnitt som av provundersökningens resultat att döma uppvisar högst fyndfrekvens sammanfaller i stor utsträckning med de moderna förtöjningsplatser som finns på Stora Hejen (figur 3.9). De platser som brukades för förtöjning under 1500-talet har tydligen ansetts som de mest lämpliga också på 1940-talet då kajerna uppfördes. Det är också i detta område som de kända ristningsytorna finns (se Lundin

och Nordell i denna volym). Det tycks alltså som att ristandet ägt rum i direkt anslutning till de platser där fartygen legat förtöjda.

I jämförelse med det tidigare delvis undersökta hamnkulturlagret i Hamnholmarna förefaller det nu dokumenterade kulturlagret att innehålla en mindre andel fynd, vilket rimligen bör visa på ett mer extensivt utnyttjande av hamnen. Å andra sidan är det i dagsläget inget som säger att fyndfrekvensen vid Hamnholmarna på något sätt skulle vara representativ för denna typ av lokaler, vare sig i Bohuslän eller på andra håll. Som redan framhållits på annan plats i denna rapport är antalet naturhamnsundersökningar alltför få för att några säkra slutsatser av det här slaget skall kunna dras. Likväl vågar man kanske drista sig till att anta Strömsund mer har haft karaktären av nödhamn än reguljär natthamn längs den nord-sydgående kustleden. Ett sådant antagande stöds dessutom av det faktum att platsen inte verkar förekomma i sjökort och seglingsbeskrivningar före senare delen av 1700-talet.

Figur 3.9. Betongkajerna på Stora Hejen, mot nordväst. Kajerna uppfördes enligt uppgift på 1940-talet. Att döma av hamnkulturlagrets utbredning på botten av sundet var det också här man huvudsakligen låg med sina skepp på 1600- och 1700-talen. Foto Lars-Erik Hammar, Bohusläns museum.

Materialets potential och framtida forskning

Undersökningen av Strömsunds hamnbassäng har, trots sin begränsade omfattning, bidragit till att fördjupa kunskapen om denna plats och dess historiska betydelse. Med tanke på det lilla antalet undersökningar av detta slag som hittills har utförts är den dessutom en viktig referens vid andra, framtida undersökningar. Forskningen kring historiska naturhamnsmiljöer i Bohuslän befinner sig i sin linda och bör i ett första skede fokusera på fortsatt inventering och kartläggning, både på land och under vatten. Detta är inte minst angeläget ur ett antikvariskt perspektiv då många av de klassiska hamnlägena idag är högt frekventerade av fritidsbåtar sommartid.

Referenser

Litteratur

Bergstrand, T. 2005. Arkeologiskt massmaterial i bohuslänska hamnar – med utblick från undersökningarna i Marstrand. I: S. von Arbin (red.). *Arkeologisk forskning och kulturmiljövård med maritim inriktning. Föredrag hållna vid ett symposium i Uddevalla den 21–22 oktober 1999*. Kulturhistoriska dokumentationer nr 18. Bohusläns museum. Uddevalla.

Bergstrand, T. (bidrag av A. Olsson) 2006a. *Marstrands hamn. Arkeologisk utredning. Marstrands socken, Kungälv kommun. Arkeologi i Marstrands hamn 1*. Rapport 2006:17. Bohusläns museum. Uddevalla.

Bergstrand, T. 2006b. *Fartyglämningar och stadslager. Arkeologi i Marstrands hamn 2. Arkeologisk förundersökning. Marstrand 32, Marstrands socken, Kungälv kommun*. Rapport 2006:19. Bohusläns museum. Uddevalla.

Bergstrand, T. 2009. *Stadslager i Marstrands hamn. Arkeologi i Marstrands hamn 5. Arkeologisk undersökning och förundersökning. Marstrands socken, Kungälv kommun*. Rapport 2009:44. Bohusläns museum Uddevalla.

Cederlund, C.O. & Löfstrand, S. 1969. *Arkeologi under vatten. Metoder, resultat, problem*. Stockholm.

Dykeriarbete. AFS 1993:57. Arbetskyddsstyrelsen. Stockholm 1994.

Nymo, P. 2009. Marginale steder eller marginale kilder. Undervannsarkeologisk blick på små handelshavner. I: F.E. Eliassen, J. Brendalsmo & T. Gansum (red.). *Den urbane underskog*. Oslo.

Kalm, P. 1977 (1746). *Västgöta och bohuslänska resa 1742*. Redigerad av Claes Krantz. Wahlström & Widstrand. Stockholm.

Langfeldt, J.G. 2008. *De gamle fortøyningsfestene i Ny-Hellesund og fortøyningsmetodenes historie*. Rapportserie Nr. 3. Vest-Agder Fylkeskommune. Kristiansand.

Lisberg Jensen, O. 1981. Undersökningen 1980 av Hamnholmarnas naturhamn i Fjällbacka skärgård. I: *Meddelanden från Marinarkeologiska sällskapet* nr 1.

Lundin, I. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak 1999:44. Bohusläns museum. Uddevalla.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län XVI. Ortnamnen i Kville härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs Högskola. Göteborg 1945.

Sportdykarens dykguide. Svenska Sportdykarförbundet. Farsta 1984.

Westerdahl, C. 1998. Hamnar – förenar människor på land och vatten. I: *Marinarkeologisk tidskrift* nr 3.

Westerdahl, C. 1998. Hamnar – förenar människor på

land och vatten. Del II. I: *Marinarkeologisk tidskrift* nr 4.

Otryckta källor

Bergstrand, T. 2010. Keramik från Hamnholmarna, en historisk uthamn. Stencil.

FMIS, Informationssystemet för fornminnen, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Lisberg Jensen, O. 1980. Rapport angående marinarkeologisk undersökning av hamnbassängen i Hamnholmarna i Fjällbacka skärgård. Sjöfartsmuseet i Göteborg. Stencil.

Vretemark, M. 2011. E-postmeddelande daterat 2011-01-31.

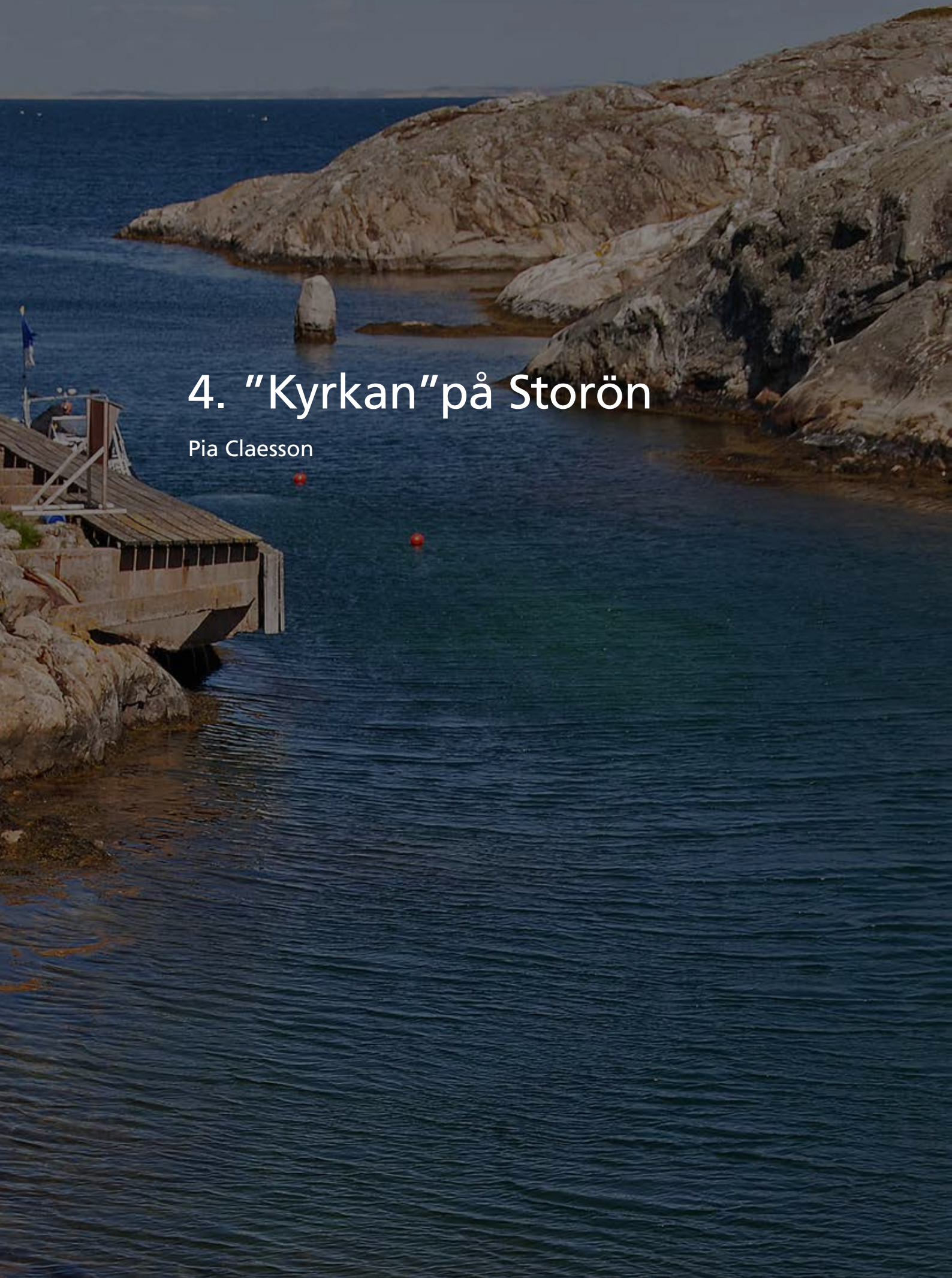
Bilagor

Bilaga 3.1. *Sammanställning av provgropar och fynd.*

Bilaga 3.2. *Osteologisk rapport.*

4. "Kyrkan" på Storön

Pia Claesson

Inledning

Det var under några blåsiga och kalla dagar i maj 2010 som bebyggelselämningen, namngiven som ”Kyrkan” undersöktes av personal från Bohusläns museum. ”Kyrkan”, som är registrerad som Kville 939, ligger på västsidan av Storön på Norra Väderöarna strax intill Strömsund (figur 4.1). Undersökningen utfördes med beslut från Länsstyrelsens kulturmiljöenhet (dnr 431-5330-2010). Kville 939 är registrerad som byggnadslämning, med statusen övrig kulturhistorisk lämning, vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering 1990.

”Kyrkan” är en lämning som under lång tid har gäckat människor med intresse för lokalhistoria såväl som forskare. Flera tolkningar kring dess betydelse har förts fram. Ett övergripande syfte med den arkeologiska undersökningen av ”Kyrkan” var därför att försöka fastställa vilken funktion och status denna byggnad en gång haft. Har den främst nyttjats för sakralt bruk, vilket flera skriftliga källor vill göra gällande? Finns det tecken på begravingar inom eller utanför ”Kyrkans” murar? Under vilka perioder var den i bruk och vilka kan tänkas ha uppfört den? Har ”Kyrkan” kanske under vissa perioder använts för flera olika syften och av olika intressenter? Det var frågor som dessa som vi hoppades att undersökningen skulle kasta ljus över. En annan viktig frågeställning som denna undersökning enbart kommer att snudda vid är vilket sammanhang ”Kyrkan” ingått i på regional/nationell och internationell nivå.

För att möjliggöra en grävning på platsen var det nödvändigt att först röja lämningen och platsen som omgärdade denna från sly och annan undervegetation. Vid ett möte på Väderöarna i april 2010 bestämdes vilket område som var aktuellt, genomförandet diskuterades liksom lämplig plats att deponera avfallet på. Med på mötet var Claes Ström från Länsstyrelsens kulturmiljöenhet med särskilt ansvar för länets fornvård. Hans råd och anvisningar var till mycket god hjälp (figur 4.2). Ansvarig för röjningsarbetet var Ingemar Johansson som arbetar på Storön bland annat som hamnvakt (figur 4.3).

”Kyrkan” – en presentation

Som fysisk lämning är ”Kyrkan” relativt beskedlig. Den består av en kallmurad grund med en närmast kvadratisk form vars yttersidor mäter drygt åtta meter (figur 4.4). Murens höjd är mellan 0,25 och 1,2 meter hög medan bredden är något svårare att uppfatta då muren på flera ställen är kraftigt raserad. Här kan man även tänka sig att sten staplats på utsidan av muren

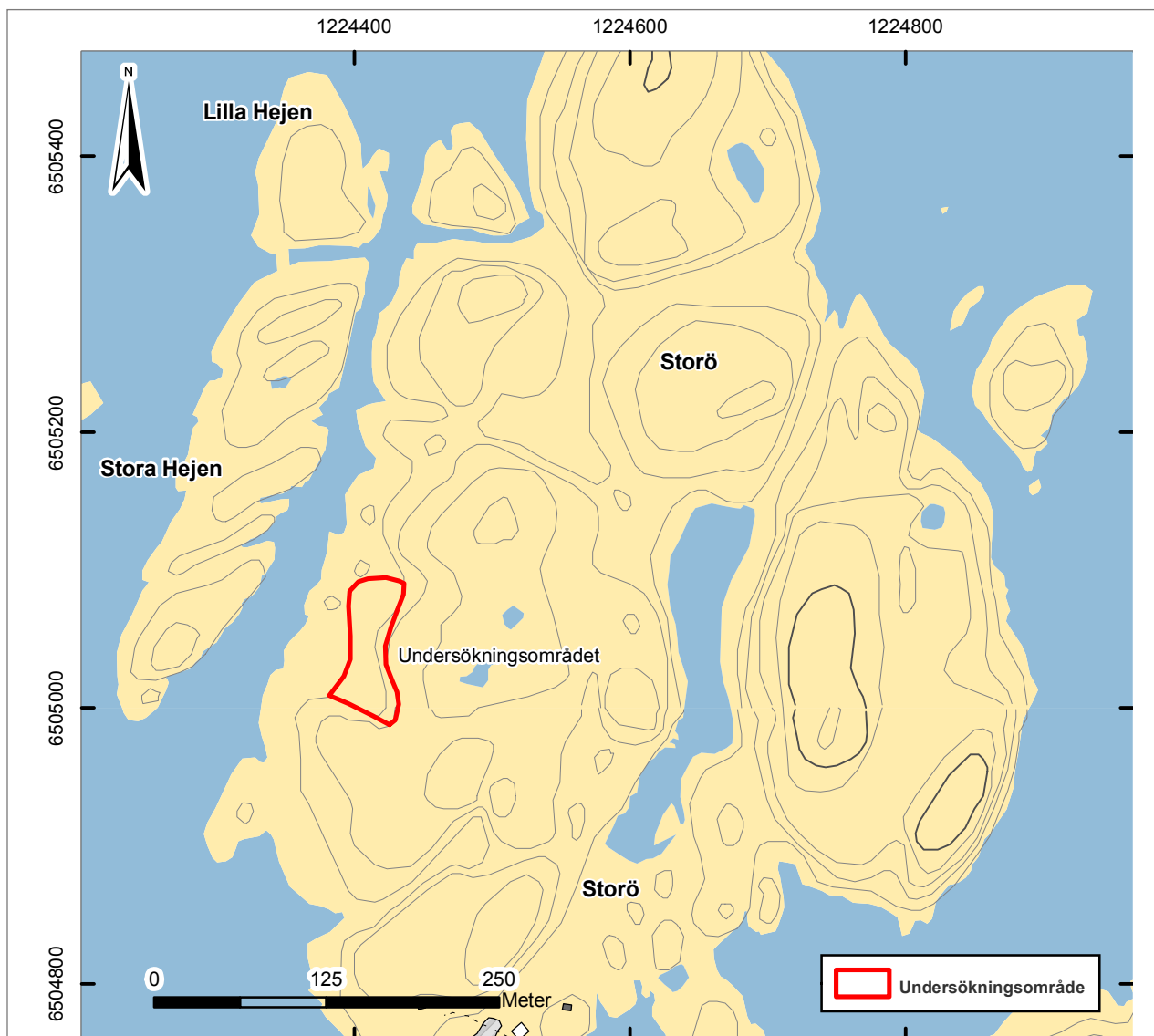
som stöd. Oavsett vilket, är muren en kraftigt byggd skalmur som är närmare två meter bred. Stenblocken varierar betydligt i storlek från dryga metern ner till omkring en halvmeter i diameter.

Muren bildar ett inre rum som är 22 kvadratmeter stort. I väst är en 0,8 meter bred ingång i muren och på motsvarande sida, på krönet av muren i öst, finns ett närmast rektangulärt block, den så kallade altarstenen, vilken mäter 0,9×0,6 meter (N-S) och är 0,4 meter hög, och på vilket det finns en inskription (figur 4.5 se även Lundin & Nordell, bilaga 4.1., i denna volym). En fråga som infinner sig är om det är denna inskription som gett upphov till namnet ”Kyrkan”. En annan fråga är om den är samtida eller tillkommit betydligt senare än vid byggnadens uppförande.

Undersökningsområdet omfattade förutom byggnadslämningen en yta som sluttade svagt ner mot Strömsund. Här markerade en stengärdesgård i östvästlig riktning gränsen för undersökningen. Norr om denna var marken blockig och sank. I öst, väst och i syd utgjorde berg- och hållmark en naturlig gräns. Norr om ”Kyrkan” fanns ännu en stengärdesgård som anslöt till berget och hållmarken i öst och väst (figur 4.6).

Det finns traderat flera berättelser kring bruket av ”Kyrkan” på Storön. En sådan gör gällande att det var landdrivna hugenotter (franska kalvinister på 1500–1600-talen) som uppfört kyrkan (Pettersson 1954). Men den kanske vanligaste tolkningen, som bland annat har framförts av hembygdsforskaren Sverker Stubelius, är att ”Kyrkans” tillblivelse och bruk bör kopplas till säsongsfiske av sill under de omfattande sillfiskeperioderna (1940:29).

Den första skriftliga källan där ”Kyrkan” omnämns är i Pehr Kalms redogörelser från sin resa i Bohuslän 1746. Här står att läsa att det på en av öarna (Väderöarna) fanns en ”Begravningsplats stor som en liten stuga med uppmurade gråstenar omkring ... varuti de begrava de döde som dö på skeppen, vilka ligga där i hamn” (Kalm 1977:109). Denna uppgift är intressant ur flera aspekter. Genom att Kalm varit på platsen så vet vi med säkerhet att ”Kyrkan” fanns här i mitten av 1700-talet även om upplysningen inte tydliggör om den då fortfarande var i bruk. Vad man kan fundera kring är vad han egentligen såg, om ”... en liten stuga ...” innebär att det vid denna tid fanns ytterligare byggnadselement än den idag synliga stenhägnaden. Vad lägger Pehr Kalm in i begreppet ”stuga”? Fanns det något mer på plats som gjorde att han valde stuga framför stuggrund, ruin eller något liknande? Detta finns det inget svar på men man får anta att om det då fanns ett kors i rummets

Figur 4.1. Utsnitt ur GSD-Röda kartan/Fastighetskartan med platsen för undersökningen markerad. Skala 1:5 000. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriet 2011-11-28. Dnr 601-2011/3215.

Figur 4.2. Möte vid "Kyrkan" med Claes Ström från Länsstyrelsens kulturmiljöenhet och Ingemar Johansson (höger i bild) som ansvarade för röjningsarbetet. Foto Pia Claesson, Bohusläns museum.

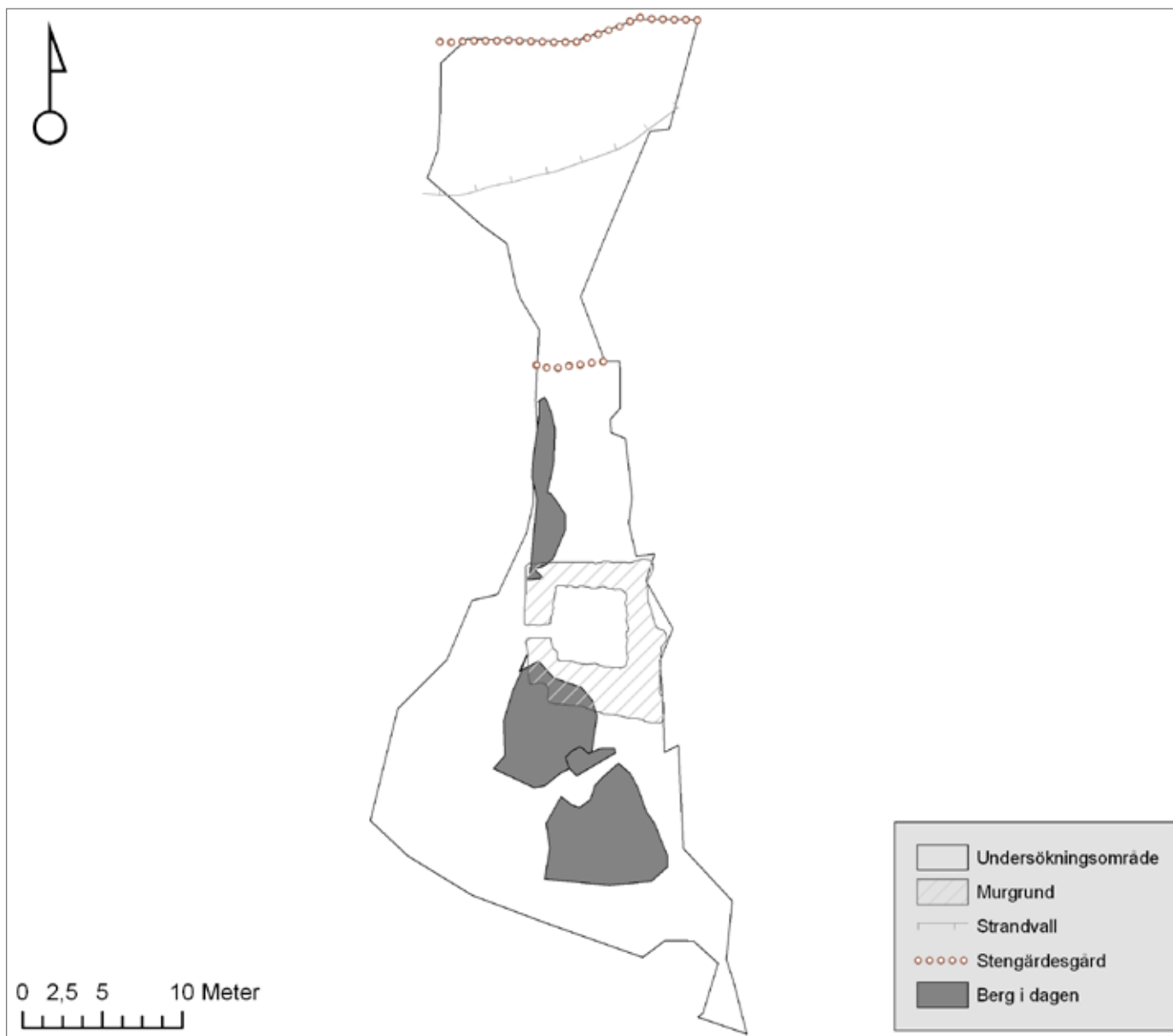
Figur 4.3. Det var ett hårt arbete med röjsåg, grensax och sekator under tuffa väderförhållanden. Efter röjningsarbetet framträder landskapet på ett mycket tydligare sätt. Foto Ingemar Johansson.

Figur 4.4. Bilden visar murens hela utbredning med den östra delen och baksidan av "altarstenen" i förgrunden. I väster (i bildens centrum) ans ingången som ett hål i muren. Foto, mot väst, Barbro Lindh, Bohusläns museum.

Figur 4.5. På bilden syns "altarstenen" som ett rektangulärt block placerad på murkrönet i öst. Här är inskriptionen ifylld med krita. Foto Barbro Lindh, Bohusläns museum.

Figur 4.6. Visar plan över "Kyrkan" och undersökningsområdet. Skala 1:400.

Figur 4.7. Lotsarnas och fyrpersonalens bostäder med fyren på Storön i bakgrunden. Foto Lars-Erik Hammar, Bohusläns museum.

centrum eller om han uppfattade inskriptionen med det inhuggna korset, så borde han ha gett den "lilla stugan" ett annat omnämnande.

"Kyrkan" på Storön är en mytomspunnen byggnadslämning sedan århundraden. En av flera funderingar som fanns inför den arkeologiska undersökningen var om denna eventuella "kyrka" kunde ha rötter så långt tillbaka i tiden som till medeltiden och om de murrester vi ser idag eventuellt kan ha varit en del av ett medeltida kapell. Oavsett tidsaspekten så är placeringen av en byggnad på en ögrupp flera mil från fastlandet anmärkningsvärd. De tidigaste byggnaderna som vi känner till här ute är från slutet av 1700-talet och tillhörde lots- och fyrpersonalen (figur 4.7).

Forskningsläget

Få forskningsinsatser och extremt få arkeologiska undersökningar är gjorda på denna typ av byggnadslämning. Det finns heller, eller snarare kanske därför, ingen konsensus kring vilken kontext som denna lämning hör hemma i. Nedan kommer att göras ett försök att exemplifiera i vilka möjliga forskningssammanhang som "Kyrkan" på Väderöarna kan infogas i. Här kommer även några arkeologiska undersökningar att beröras.

Skärgårdskapell

Generellt verkar flertalet kapell fungerat oberoende av sockensystemet och i regel avser kapell privatpersoners eller särskilda kollektivs kyrkobyggnader (Smedberg 1973). Det har antagits att kapellen varit ämnade att fylla en speciell funktion (Anglert 1986:118). En stor andel av de kustnära kapellen har fungerat som *helgon- och votivkapell* (jmf. Olavskors, Olavskyrkor). Ofta var dessa kopplade till något mirakel på platsen eller någon offerkälla. Dessa kapell var ett viktigt led i de omfattande pilgrimsfärder som företogs och som sträckte sig långt utanför det ordinarie sockensystemet. Speciellt Olavskulten har varit stark i Bohuslän, om detta vittnar ett tiotal kyrkobyggnader och korsplatser från slutat av 1300-talet. S:t Olav var Nordens första och viktigaste helgonkung och ett betydelsefullt skyddshelgon inom Hansan (mer om detta finns att läsa i kapitlet, "Kustleden utmed Bohuslän" i denna volym).

Nödvändigheten av att uppföra ett kapell kan även orsakas av nykolonisation och/eller befolkningstillväxt i ett område som tidigare inte haft någon kyrka i sin närhet. Kapellet kan då snarast ses som ett annex till sockenkyrkan. Gemensamt för dessa kapell är att varaktigheten på många ställen blivit mycket kort (Anglert 1986:120, Pettersson 1954:25ff). Till denna kategori skulle de så kallade fiskelägekapellet, även kallade

Figur 4.8. På bilden till vänster visas en översikt över platsen där tomtningarna hittades. På bilden till höger syns en av de mer välbevarade tomtningarna. Foto Barbro Lindh, Bohusläns museum.

skärgårdskapell, i Bohuslän kunna inplaceras. Från 1500-talet och framåt finns flera uppgifter om så kallade fiskelägekapell i Bohuslän (Pettersson 1953:109ff). Ett sådant exempel är Oxevikens kapell/Getviksunds kyrka på Bokenäset. Det är under biskopens i Oslo Jens Nilssøn resa i Bohuslän och Dragsmarks socken år 1594 som "kyrkan" omnämns i direkta ordalag, "Der droge wi om i vester, saa strax i norduest och vester ned til Geduigsunds kircke staaendis ved stranden, ..." (Nielsen 1885:217). Andra exempel på att det förekommit kapell i de olika fiskelägena i Bohuslän redan på 1500-talet finns bland annat på Saltön, Stangen och i Fiskebäckskil (Pettersson 1954:30).

Tomtningar är en byggnadskonstruktion som sätts i samband med en säsongsbetonad fiskebebyggelse. En tolkning som framförs av Pettersson är att "Kyrkan" i likhet med fiskelägena på till exempel Saltö, Stangen, Getviksund och Fiskebäckskil kan ha samband med en mer eller mindre temporär fiskebosättning på Väderöarna (Pettersson 1954:30). Vid den inventering som gjordes av en kläva, cirka 350 meter nordöst om "kyrkan", hittades bland hagtorn och slån ett flertal tomtningar (figur 4.8). I äldre kartmaterial finns ett område strax norr om "Kyrkan" där det står skrivet "Husestadarna". Om det är dessa lämningar som namnet syftar på går inte helt säkert att belägga men det förefaller troligt.

Då havet varit den viktigaste kommunikationsleden i ett historiskt perspektiv, så kan man istället tänka sig att flera av kustkapellen byggdes och användes av människor som kom långväga ifrån och som därför inte hade någon anknytning till den aktuella socknen. De bör då ha rört sig om grupper av människor som återvände till platsen för kapellet med viss regelbundenhet. Om man följer denna tanke, så bör grundarna av dessa kustkapell sökas i olika internationella handelshus, vars skepp

med viss regelbundenhet ankrade på platsen. Gemensamt för denna typ av kapell med dess förbindelse till sjöss bör ha varit tillgången till en skyddad djuphamn och närheten till en lämplig farled. Passande platser för dessa *sjöfartskapell* med anknytning till det internationella transportväsendet bör ha varit vid å- eller fjordmyningar, alternativt vid ett sund, helst med utsegling i minst två riktningar (Westerdahl 2006:175). Det senare är ett förhållande som stämmer väl överens med "Kyrkan" på Väderöarna som ligger strategiskt intill Strömsund mellan Storön och Hejen. Här finns flera belägg för att detta varit en hamn av viss historisk betydelse (se kapitlet "Strömsund – marinarknologisk inventering och provundersökning i en bohuslänsk uthamn" i innevarande volym).

Några utmärkande drag som definierar sjöfartskapellen:

De ligger oftast i ett sund med möjlighet till utsegling i två riktningar

De ligger i närheten av en känd transportled

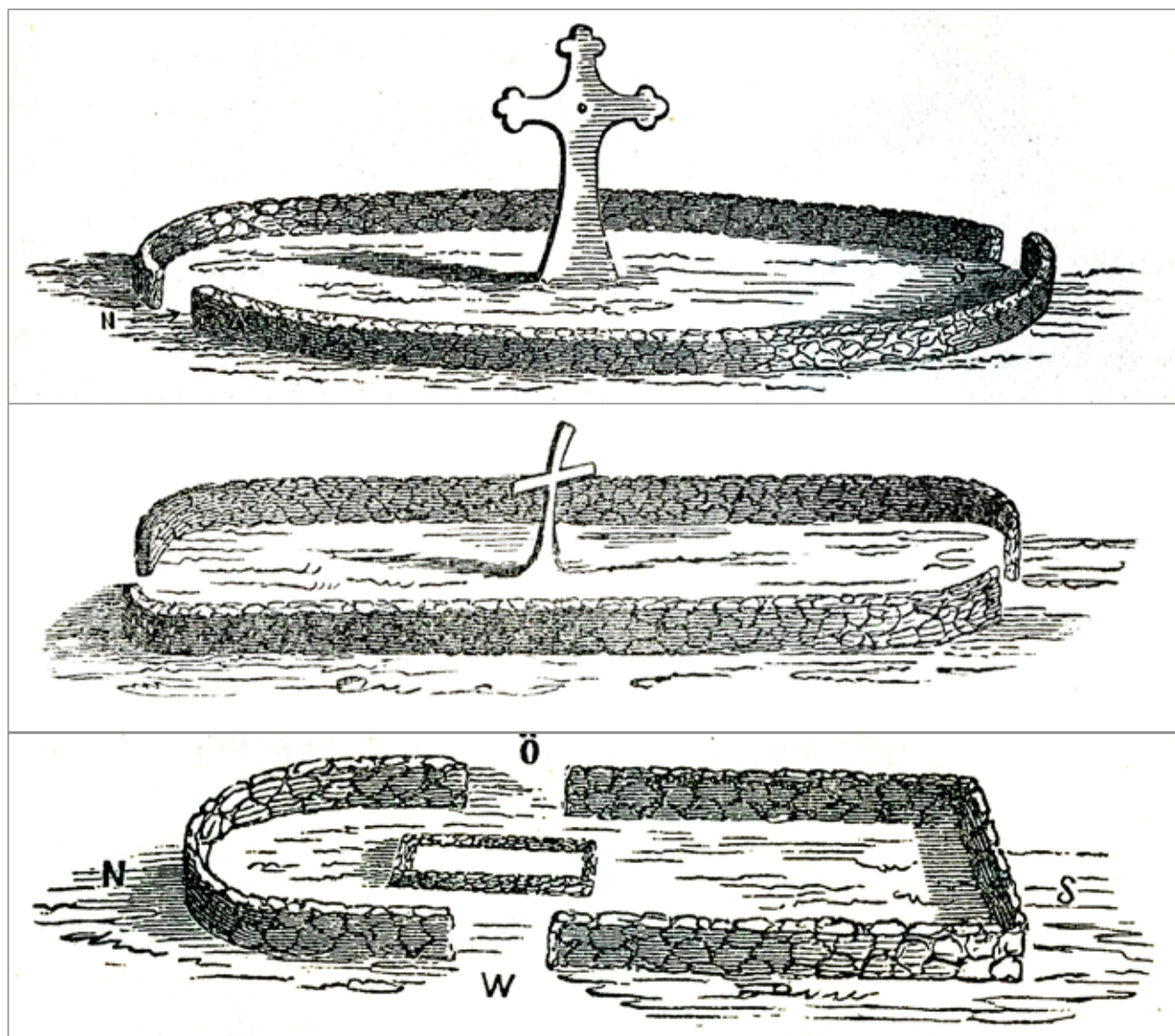
Hamnen är tillräckligt djup för att kunna rymma djupgående fartyg/båtar

Här finns vanligen sjömärken som visar den farbara vägen in från en känd transportled

Intill är det är vanligt med ristningar i berg som till exempel kompassrosor

På platsen finns vanligen även lots och/eller lotshemman

Tillgång till servicemöjligheter i form av om- och avlastningsplats, magasin, möjlighet till färskvatten, proviantering av livsmedel, redskap men även manskap

Figur 4.9. Bilden överst visar en korsplats på Sikevarps udde, i Bredsätters socken, Kalmar län. Bilden i mitten är även den från Kalmar län och visar Pata kapell i Alems socken, och från samma socken syns nederst Espedals kapell. Samliga är daterade till 1634. Enligt Hyltén Cavallius hade sjöfarare som sed att inom muren offra för välfärd och god vind i Jesus namn och hamn (1921:149f).

Korsplatser

Korsplatser kan, sett utifrån en ideologisk grund, ha haft en likartad betydelse som kapellen. Det är inte troligt att det vid korsplatser hölls regelrätta predikningar. En tolkning är att dessa snarare var stationer i en personlig pilgrimsvandring, så kallad korsvandring. Dessa så kallade korsplatser kan ha bestått av fristående kors men även kringgårdade andaktskors. Det finns även exempel på att kapell ibland kallas för korshus (Westerdahl 2006:157). Kors förekommer emellanåt tillsammans med ändelsen -hamn som Korshamn. Namnet Korshamn kan antingen tolkas som ett sjömärke i form av ett kors som funnits på platsen eller som en markering

att hamnen är ställd under korsets beskydd. Flera av dessa korshamnar är belagda till medeltid (Ibid.:163). Korsplatser kan även tolkas som en offer- och/eller andaktsplats. I en kustmiljö ligger det nära till hands att anta att det var vid korsplatsen som man bad om en lyckosam fortsatt färd till sjöss, alternativt tackade för att man lyckligt kommit i hamn.

Hyltén Cavallius, som studerat olika korsplatser menar att flera av dessa kors var placerade på förkristna kultplatser, som offerlundar, offerkällor eller blothögar. Kors har även satts upp vid olika samlingsplatser eller där det var av särskild vikt att markera platsen som kristen (1921:146ff). Han skriver att "... under christendomens första århundraden, efter hedniskt skick ännu

Figur 4.10. Översikt bild mot norr över undersökningsområdet. Foto Barbro Lindh, Bohusläns museum.

alltjemt höll gudtjenst under bar himmel, omgåfvos redan tidigt med en låg stensättning eller stenmur, med öppningar för in- och utgång ..." (Hyltén Cavallius 1921:148). Någon gång, osäkert när, ändrades benämningen av dessa "Krossplatser" till kapell, men "... voro icke annat än de äldre hedniskt-christna offerställerna satt under tak" (Ibid.:450). Om dessa förkristna offerplatser och sedermera korsplatser ska ses som föregångare till våra medeltida kyrkorum, som i mångt och mycket var en form av offerinstitution, ska vara osagt, men arkitektoniskt finns flera likheter som formen och ingångarnas placering (figur 4.9).

Tidigare arkeologiska undersökningar

Arkeologiska fältundersökningar av dessa typer av lämningar är mycket sällsynta. Några jämförande forskningsinsatser av liknande lämningar finns inte i Bohuslän. Däremot finns enstaka exempel på arkeologiska undersökningar på andra platser.

Relativt nyligen gjordes en mindre undersökning av ett fiskelägekapell, Orrskärs kyrka utanför Umeå, där ett av fynden var ett mynt från sent 1400-tal (Westerdahl 2006:169).

I Skåne har tre kustkapell (med kustkapell menas här kapell som ligger på fastlandets kust) undersökts.

Dessa kapell, Torekovs, Luntertuns och Gislövs kapell, finns omnämnda i de skriftliga källorna först 1475 medan den arkeologiska undersökningen visade att de var i bruk redan på 1200-talet. De kopplas framförallt samman med den tidens sillfiske och sjöfart och trolegen har de även fungerat som en del i en omfattande vallfart (Anglert 1986:120f, 124ff).

Knappt 15 mil östsydöst om Åland vid Kyrksundet mellan öarna Rosala och Hitislandet ligger en kapellruin. Vid en undersökning i början av 1990-talet hittades här två brakteater som daterades till 1400-talets slut. Här visade det sig att platsen hade en föregångare i form av en verkstadsplats från vikingatid (Edgren 1995:50ff).

Arbetets genomförande och resultat

Vid våra tidigare besök på platsen kunde vi konstatera att hela undersökningsytan var i behov av röjning. Det var något av en heroisk insats att i den kalla aprilvinden (våren kom sent detta år) med röjsåg, grensax och sektör röja hela den 3 350 kvadratmeter stora ytan från sly och annan undervegetation. All störande växtlighet var borta då vi, fyra arkeologer och två byggnadsantikvarier, skulle starta vår undersökning i början av maj 2010.

Figur 4.11. Planritningen visar anläggningarna och den grävda ytan och deras inbördes förhållande. Skala 1:100.

Undersökning inleddes med att hela ytan fotograferades från olika väderstreck. Samtidigt med att "Kyrkans" inre rum rensades så att det stenlagda "golvet" blottades, gjordes en inmätning med GPS av muren, undersökningsytan, gårdesgårdarna och de omgivande berghällarna.

I nästa moment avlägsnades den sten som låg innanför muren och som uppfattades som nedrasad. Detta gjordes i syfte att klargöra om det funnits ett ursprungligt stenlagt "golv" inom lämningen.

Grävytan i nordöst

En åtta kvadratmeter stor yta i den nordöstra delen av lämningen valdes ut för att grävas mer intensivt.

Förutom att klargöra om stenläggningen var rester efter ett "golv" var syftet att se om det i fyllningsmassan mellan stenarna fanns något fyndmaterial som var möjligt att knyta till "Kyrkan" och bruket av denna (figur 4.11).

Från den rensade ytan var det 0,10–0,15 meter ner till alven. Fyllningen utgjordes av 0,1–0,2 meter stora och mestadels rundade stenar. Mellan och under dessa var gråbrunt humöst sandigt grus. Endast ett flintavslag påträffades. Utifrån stenarnas jämna storlek och inpassning kan vi anta att stenhägnaden med stor sannolikhet har haft ett golv. Tyvärr hittades inga fynd eller annat material i fyllningsmassan som kunde berätta något om vilken funktion lämningen haft eller vilken tid den var i bruk.

Figur 4.12. Närbild av anläggning 1. Fotot är taget ovanifrån mot nordöst av Barbro Lindb, Bobusläns museum.

Anläggning 1

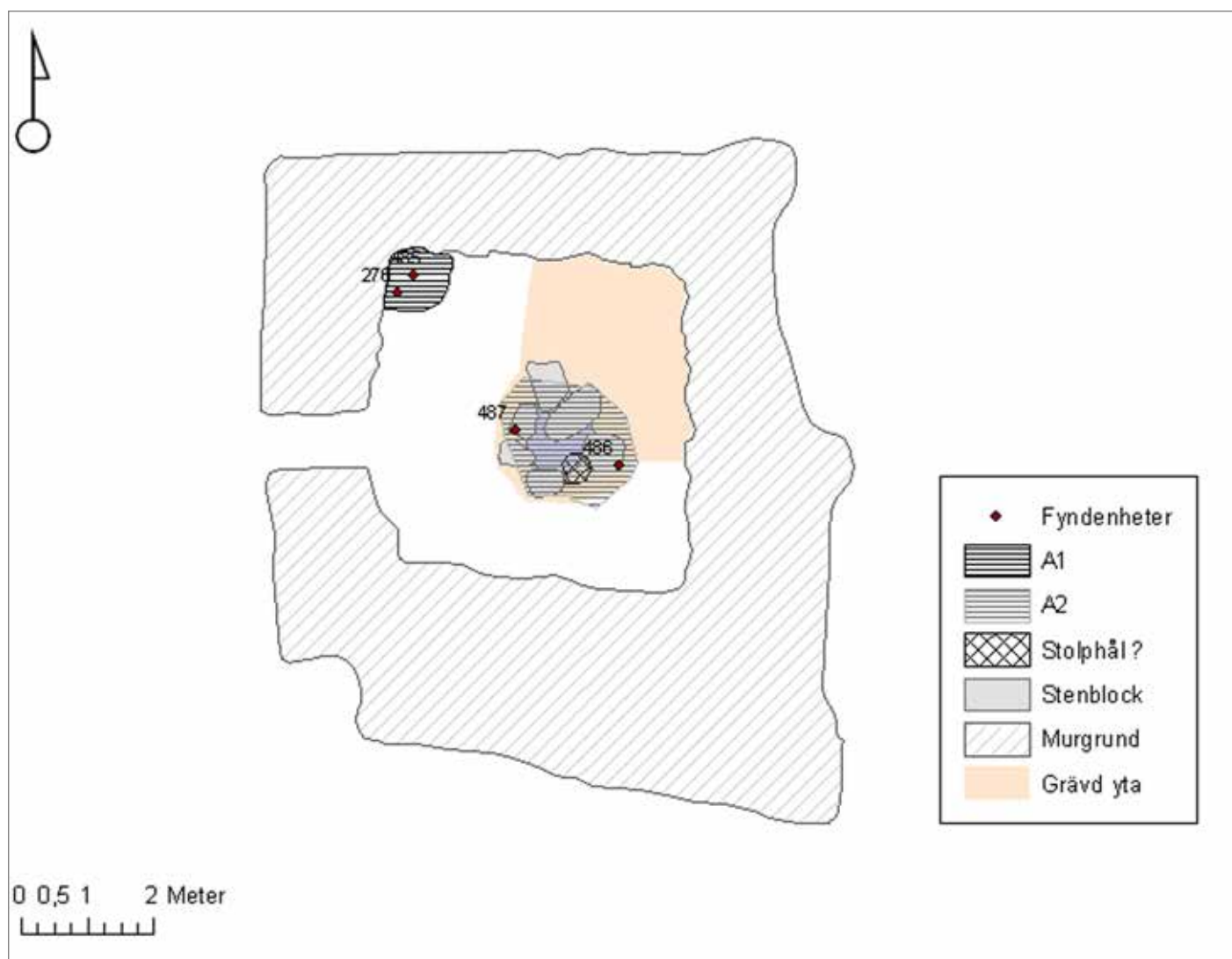
En mindre yta (A1) i det nordvästra hörnet uppfattades som avvikande. I en halvcirkel ut från väggen fanns en stenpackning med tätt lagda knytnävstora stenar. Denna mättes in fotograferades och grävdes inledningsvis i lager (figur 4.12, 4.13, 4.14).

Då det visade sig att denna anläggning hade ett stenfritt mittparti så ändrades grävningstrategin. I fortsättningen grävdes endast området innanför stenarna. Fyllningen bestod här av fet, brunsvart, mycket humös jord. Anläggningen var anlagd direkt på berget och var 0,4 meter djup. Dess yttre diameter mätte omkring en meter medan fyllningen innanför den lilla stenvallen var 0,5 meter i diameter. I fyllningen påträffades en övrig slagen flinta och ett mindre antal obrända ben av nötkreatur (bilaga 4.1, 4.4, fnr 3–5). Denna anläggning var något svårtolkad, men det som ligger närmast till hands är att det rör sig om en typ av avfallsgrop. En följdfråga blir då i vilket sammanhang som gropen ska inplaceras. Är denna en mer sentida konstruktion som inte har med lämningens ursprungliga funktion att göra?

Anläggning 2

Centralt placerad i stenhägnaden fanns en handfull kraftiga stenblock. Området kring och mellan blocken var något mörkfärgat i förhållande till den omgivande marken varför detta område (A2) mättes in och dokumenterades för sig.

Efter att all lös småsten och förna tagits bort mellan de stora blocken uppfattades ett område med mörkare och mer humös jord kring en ansamling mindre kantiga stenar som misstänktes utgöra skoningen till en stolpe. Detta förmodade stolphål grävdes ut till hälften, i den mån det gick mellan stenblocken. Fyllningen bestod av humös grus blandad med skärvig småsten. När det osäkra stolphålet grävts ner till omkring 0,2 meters djup började grundvatten att tränga in vilket avsevärt försvårade grävningen och uppfattningen av anläggningen. Mellan all sten och med allt inströmmande vatten var det inte möjligt att säkerställa om det rörde sig om ett stolphål eller enbart en naturlig svacka mellan stenblock. I det översta 0,10 meter tjocka jordlagret runt stenblocken hittades brända ben och ett tiotal bitar

Figur 4.13. Detaljplan över det centrala området i hägnadens mitt. Skala 1:100.

övrig slagen flinta (fnr 1 och 2) på en kvadratmeter stor yta i sydöst. I anläggningens nordvästra ytterkant påträffades ett flintavslag (fnr 6). I övrigt bestod fyllningen mellan blocken av 0,05–0,2 meter stora tätliggande stenar. Därunder minskade stenen och ett mer humöst, grusigt lager vidtog. Under grävningens gång vältes med stor arbetsinsats två av blocken åt sidan. Syftet var att se om det var möjligt att rekonstruera den ursprungliga konstruktionen som eventuellt funnits på platsen. Mellan och under två av de större bortvälta blocken var fyllningen mycket lös, vilket kan tyda på att blocken varit placerade på högkant. Sannolikt är att dessa block i centrum av stenhägnaden haft en speciell funktion. Flera tolkningar diskuterades, har de utgjort fundament för ett eventuellt kors, en konstruktion till ett offeraltare, eller en central takbärande stolpe.

Provgropar

I undersökningsområdet utanför ”Kyrkan” grävdes med jämna avstånd nio provgropar för att se om det här fanns spår efter aktivitet som var möjliga att knyta till bruket av denna (figur 4.15). Efter grävningen av groparna stod det klart att det fyndmaterial av brända ben och flintavslag med mera som påträffades här i stort liknade de fynd som fanns inom stenhägnaden. Om dessa fynd är samtida eller har hamnat i jorden innan eller efter nyttjandet av ”Kyrkan” går inte säkert att avgöra. Fyllningen i provgroparna 6 och 7, nedanför strandhaket i den norra delen av undersökningsområdet, innehöll flest fynd. Materialet i dessa var också mycket varierande. Här fanns obrända ben, skaft från två kritpipor, diverse glaserade och ornerade keramikskärvor från fat och från grytor (bilaga 4.1, 4.2, 4.4, figur 4.16). Området verkar ha använts som soptipp troligen någon gång under 1700- eller 1800-talet.

Figur 4.14. På översta bilden syns anläggningen (A1) centralt i bilden, den nedersta bilden är en närbild av densamma. Fotot är taget mot öst av Barbro Lind, Bohusläns museum.

Figur 4.15. Plan över området som visar var provgroparna är grävda. Skala 1: 400.

Skalmuren

Skalmuren har tidigare beskrivits under rubriken: *Kyrkan – en presentation*. Här ska dock nämnas en detalj som undersökningen av golvet framför ”altarstenen” i öst visade, nämligen att här var första bandet sten lagt direkt ovanpå markytan. Ett förhållande som inte gäller för de övriga sidorna, där stenen låg väl förankrad i marken. Inte heller var skalmurstechniken lika uttalad på denna östra sida. Här verkade man ha fyllt upp utrymmet intill berget med sten som stöd åt en enkelmur.

Slutdiskussion

I litteratur kring fenomenet kapell och korsplatser finns flera paralleller till ”Kyrkan” på Väderöarna. I Christer Westerdahls undersökning finns bland annat en kapellplats på Ny-Hellesund på Kapelløya i Vest-Agder på Norges västkust, som har stora likheter med kyrkan på Väderöarna. Intressant här är att det finns uppgifter om att denna lämning har haft en träöverbyggnad. Denna träkonstruktion ska enligt uppgift ha rivits 1760. En lokalhistoriker ska även ha uppgitt att

Figur 4.16. Fynd från provgröp 6 och 7. Överst till vänster: olika typer av beslag, krokar och spikar i järn. Överst till höger: obrända ben. Nederst till vänster: Skärvor från ett glaserat keramikfat i rödgods. Nederst till höger: skaft från kritpipor (infälld bild på komplett kritpipa hittad på Käringön, ej skalenlig). Foto Pia Claesson, Bohusläns museum.

Figur 4.17. Vänster om Lasse Hammar och Kristina Lindholm syns muren med altarstenen på dess krön. Foto Barbro Lindh, Bohusläns museum.

Figur 4.18. Kapellplatsen på Selør vid Lindesnes i Vest-Agder på Norges västkust. Foto Christer Westerdahl.

Figur 4.19. Bilden visar Kapellplatsen vid Jungfruhamnen på Bjurön i Västerbotten. Foto Christer Westerdahl.

det på timmerväggen har funnits bibelverser från tiden omkring 1550 (Westerdahl 2006:162f).

Som en ytterligare jämförelse från Westerdahls studie kan även nämnas kapellet på Selør vid Lindesnes, även denna i Vest-Agder. Denna lämning är belägen på en plåtå intill hamnen på Selør. Kapellet har en oval stengrund som är omgiven av en hägnad i sten, en så kallad bogårdsmur (figur 4.18). En liknande lämning finns även i Västerbotten i Jungfruhamnen på Bjurön (Ibid.:168, figur 4.19). Frågan är om berghällarna som omger "Kyrkan" på Väderöarna tillsammans med gärdsgården i norr är tänkta att fungera som en inringning av kyrkoområdet, det sakrala/välsignade rummet, precis som bogårdsmuren i exemplen ovan.

Undersökningen av "Kyrkan" på Väderöarna har gett flera intressanta resultat som i sin tur väckt nya frågor till liv. Utifrån det jämförelsematerial som studerats talar både läget och utseendet för att detta har varit en byggnad som används för sakralt bruk, precis som det traderade namnet anger. Om det rör sig om ett kapell eller en korsplats får vi lämna öppet. Undersökningen har inte kunnat påvisa om det har funnits en träöverbyggnad eller inte. Inte heller lyckades vi belägga när "Kyrkan" var i bruk. Läget vid ett sund med två segelbara inlopp är typiskt för en uthamn (som använts för internationell trafik). Att det finns en koppling mellan "Kyrkan" och de som trafikerade dessa vatten får man hålla för troligt.

Materialets potential och framtida forskningsområden

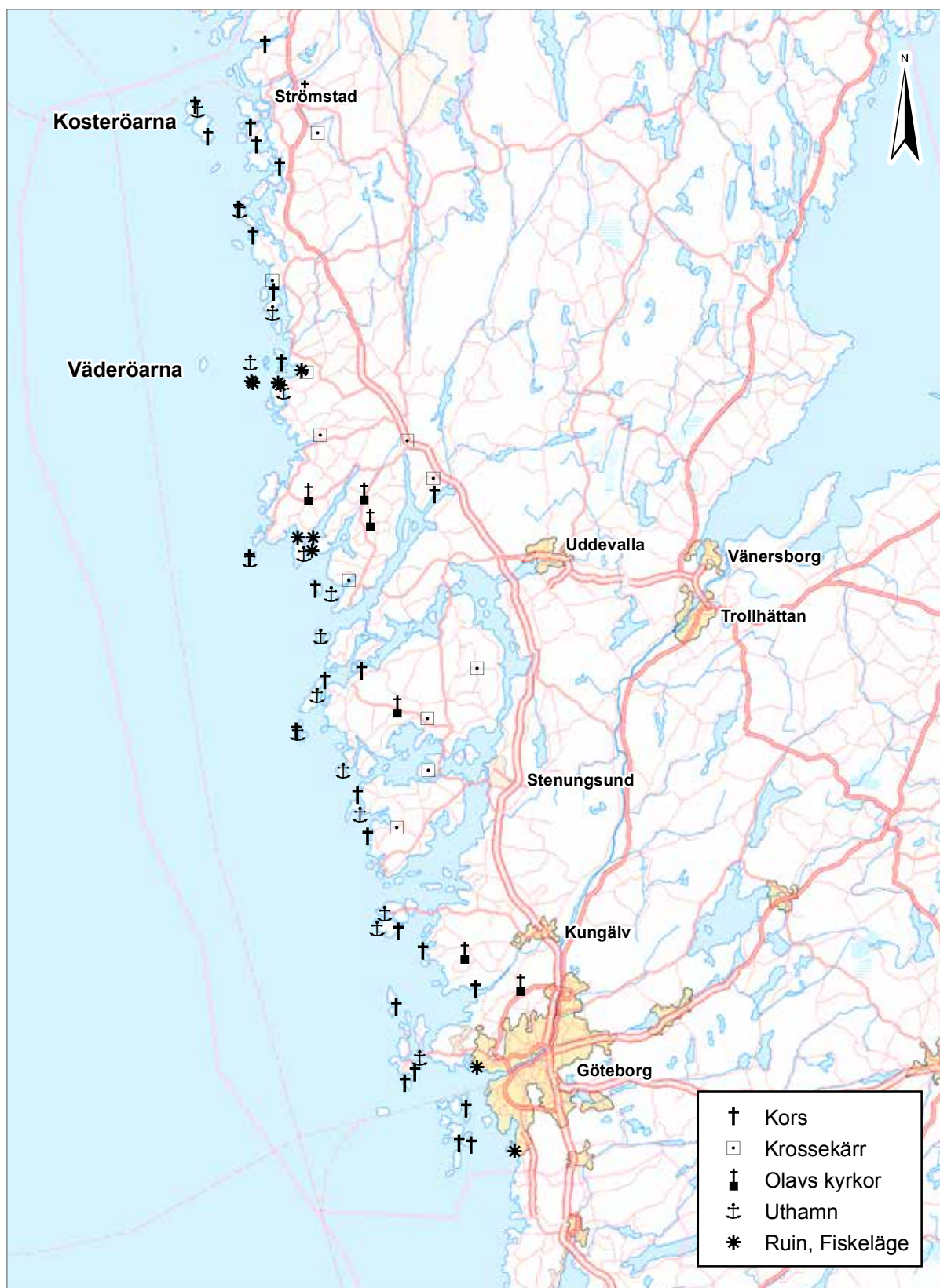
Ett viktigt framtida forskningsfält är att studera "Kyrkan" i ett vidare perspektiv som ett led i att öka förståelsen och kunskapen om vår kusts historia och dess olika kulturhistoriska lämningar. Vilka är kustens unika lämningar, var i skärgårdens landskap kan vi hitta dem och hur kan dessa studeras, är viktiga frågor att ställa.

Ett exempel på ett metodiskt tillvägagångssätt som endast teoretiskt har prövats i detta projekt är att söka efter förekomsten av skärgårdskapell och korsplatser i Bohuslän med hjälp av ortnamn med förleden Kors- och Kross-. Här har även namn som förknippats med Olavskulten prövats. Som komplement har även fornminnesregistret (FMIS) använts (bilaga 4.3). I detta register har inriktningen varit sakord som byggnads lämning/ruin samt fiskeläge. Tanken i detta sammanhang har varit att se om det bakom tämligen anonyma

byggnadslämningar även kan dölja sig byggnader av mer sakral art, även hamnlägen, så kallade uthamnar, har ingått i undersökningen då dessa miljöer mycket väl skulle kunna rymma denna typ av lämningar (bilaga 4.3, figur 4.20).

Att Bohuslän utmärker sig för brist på skärgårdskapell är troligen främst ett utslag av bristande inventeringsinsatser. I ett kommande projekt bör en inventering genomföras med fokus inställt på specifika lägen och platser med specifika namn. På grundval av den överblick man därmed får bör ett antal platser väljas ut för enklare stickprovsgrävningar.

I ett framtida projekt bör blicken även riktas mot länder som vi på såväl ekonomisk som religiös grund har haft en nära förbindelse med, till exempel Holland, Tyskland och kanske Storbritannien. Här är personliga och internationella kontakter av stor vikt. Kontakter bör företrädesvis tas med de länder som ligger längs med kända transportleder, och som i likhet med Bohuslän har gott om öar och sund och därmed möjlighet till goda hamnlägen. Via dessa kontakter har vi möjlighet att få kännedom om och tillgång till förekommande register och skriftliga källor. Vikten av ett internationellt och ämnesöverskridande samarbete i ett projekt av detta slag är betydande.

Figur 4.20. Uppgifterna på kartan (som inte vill gälla för att vara helt fullständiga) visar ett rituellt men också ekonomiskt skärgårdslandskap. Uthamnarna indikerar var den nationella och internationella fartygstrafiken valde att söka rast- eller nödhamn (det finns betydligt fler uthamnar men för att ta reda på var dessa ligger krävs mer utförliga studier). Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriet 2011-11-28. Dnr 601-2011/3215.

Referenser

Litteratur

Anglert, M. 1986. Medeltida kapell i Skåne – en första sammanställning. I: *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1. Lund.

Edgren, T. 1995. Kyrkosundet i Hitis. Ett arkeologiskt forskningsprojekt kring en av det danska itinerariets hamnar i sydvästra Finlands skärgård. I: *Budkavlen* 1995.

Hyltén-Cavallius, G O. 1863. *Wärend och Wirdarne. Ett försök i Svensk Ethnologi*. 2:a uppl. P.A. Norstedt & Söners förlag, Stockholm.

Kalm, P. 1777 (1746). *Västgöta och Bohuslänska resa*. Claes Krantz (red). Wahlström & Wistrand. Stockholm.

Nielsen, Y. 1885. *Biskop Jens Nilssøns Visitatsböcker og reiseoptegnelser 1574–1597*. Kristiania 1885.

Pettersson, J. 1953. *Den svenska skagerakkustens fiskebebyggelse*. C.W.K. Gleerup. Lund.

Pettersson, J. 1954. Två försvunna kyrkor i Bohuslän. I: *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1951–1953. Göteborg.

Smedberg, G. 1973. *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Bibliotheca Theologiae Practicae 32. Lund.

Stubelius, S. 1940. *Fjällbacka*. Göteborg

Westerdahl, C. 2006. Skärgårdskapell i Norden. I: *Hikuin* 33. Århus.

Bilagor

Bilaga 4.1. *Fyndtabell*

Bilaga 4.2. *Tabell provgropar*

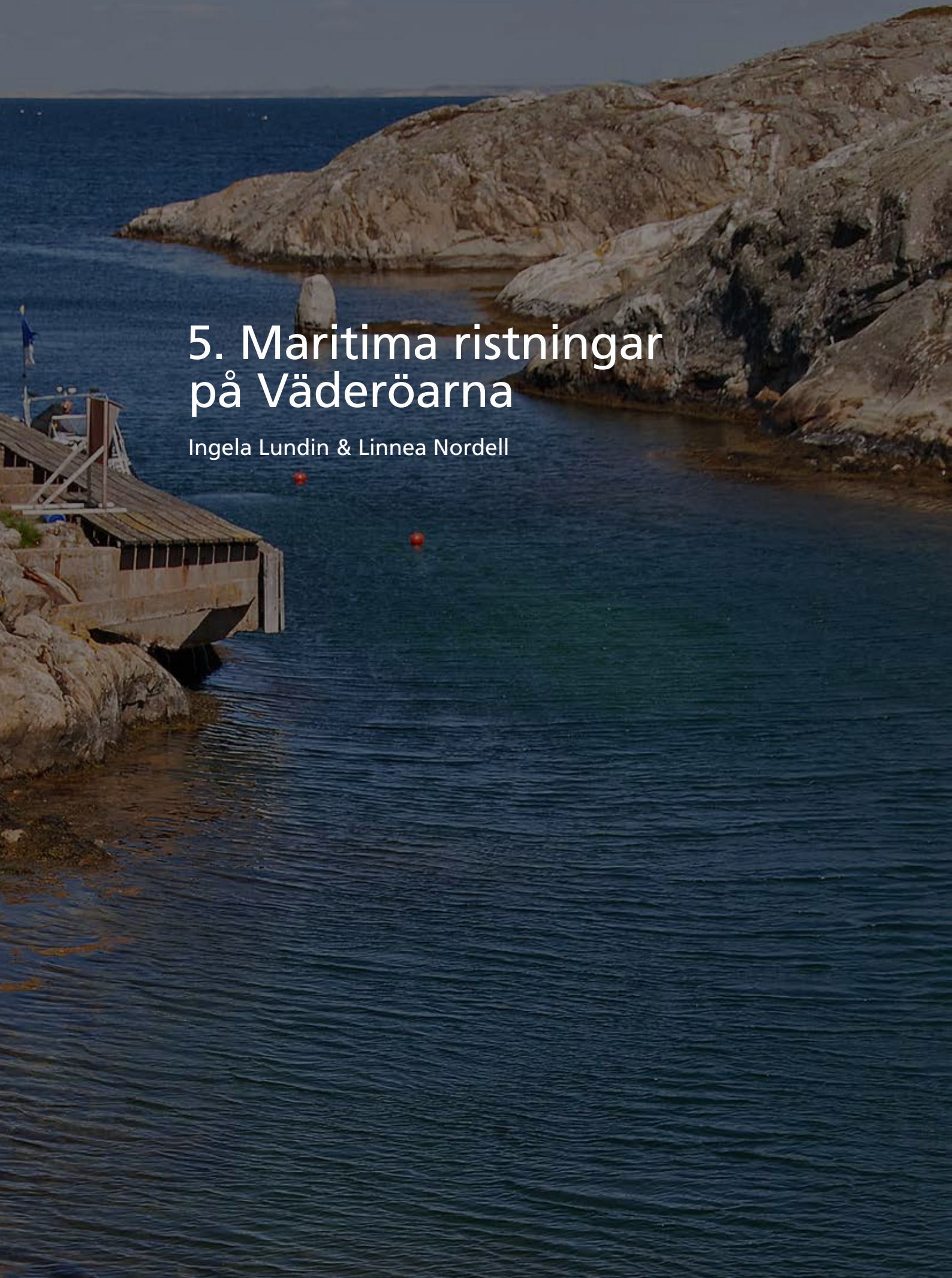
Bilaga 4.3. *Tabell ortnamn*

Bilaga 4.4. *Osteologisk analys*

5. Maritima ristningar på Väderöarna

Ingela Lundin & Linnea Nordell

Inledning och syfte

Maritima ristningar finns på många håll utmed Bohuskusten. Ristningarna tillverkades under en lång tidsperiod, från medeltiden och ända in i 1900-talet, De ristades av sjömän, lotsar och andra som färdades till sjöss. På klippor i uthamnar har namn, årtal, kompassrosor, bomärken och vapensköldar knackats in. De maritima ristningarna är spännande tidsdokument, som rymmer information om ristarnas tillhörighet, identitet och härkomst. De vittnar om Bohusläns intensiva kontakter med norra Europa under historisk tid.

På Väderöarna finns sex lokaler med maritima ristningar: ett större område på ön Stora Hejen vid uthamnen i Strömsund och fem lokaler på Storö.

Syftet med dokumentationsinsatserna var att utöka kunskapsunderlaget kring maritima ristningar genom att fastställa ristningslokalernas innehåll och utbredning. Åtgärden innebar dokumentation, inventering, rengöring och imålning av ristningarna på Storö och Stora Hejen. Vid undersökningstillfället studerades även ristningarnas vittringsgrad och allmänna tillstånd. Åtgärderna utfördes 3–6 maj och 17–19 maj 2010 av Ingela Lundin och Linnea Nordell, båda antikvarier på Bohusläns museum.

Genom åtgärderna blev ristningarna synliggjorda och tillgängliga för besökare på Väderöarna. Vår förhoppning är att en ökad medvetenhet och kunskap om de maritima ristningarna innebär ett förbättrat skydd för denna utsatta och relativt okända fornlämningskategori.

Tidigare dokumentation och forskning

De tidigaste fotodokumentationerna gjordes på Södra Buskär utanför Smögen av E. Berglöf från Stockholm år 1938, och på 1940-talet av Olof Hasslöf. Båda dokumentationerna finns i Göteborgs stadsmuseum arkiv. År 1977 gjorde Bertil Wikander från Alingsås avritningar av de ristningar han såg på Hamnholmarna utanför Fjällbacka.

Bohusläns museum utförde år 1992 en dokumentation av delar av Hamnholmarnas ristningar. Man ritade av delar av området, fotograferade och gjorde pappersfrottage på vissa av ristningarna. Vid detta tillfälle upptäcktes också tidigare okända ristningar med mycket ovanligt och ålderdomligt utseende: sex heraldiska sköldar och tre hjälmar (Lisberg Jensen 1980, Danielsson 1992).

Åren 1998–1999 gjorde Bohusläns museum en specialinventering av maritima ristningar vid äldre naturhamnar längs Bohuskusten, däribland Strömsund vid Väderöarna. Målet med inventeringen och dokumentationen var att försöka få en överblick över och tillståndsbedömning av denna relativt okända fornlämningskategori. Förutom rengöring, beskrivning i text, fotografering och uppmätning gjordes även pappersfrottage på alla ristningsplatser. Resultaten från inventeringen visade att det både fanns en stor mångfald av olika ristade tecken och en hög grad av samstämmighet i motivvalen mellan de olika hamnplatserna. Figurer som kompasser, bomärken, årtal, ortnamn, sköldar, personnamn och initialer finns representerade längs med hela Bohuskusten (Lundin 1999:2). Specialinventeringen resulterade i en rapport och Väderöarna finns med som ett av många besöksmål i en mindre guidebok över historiska miljöer längs Bohuskusten (Lundin 1999, Olson 2000).

I vårt grannland Norge har Johan Anton Wikander från Trondheim genomfört ett gediget och banbrytande arbete med att inventera och kartlägga över 40 kompassrosor vid lotsutkikar och uthamnar i södra Norge (Wikander 2005:32). Genom att mäta kompassrosornas missvisning i förhållande till dagens magnetiska nordpol, har han kunnat datera dem från 1500- till 1700-tal. Till sin hjälp har han haft en missvisningskurva som är framtagen med hjälp av äldre isogonkartor för Europa och missvisningsobservationer gjorda i Sydnorge från 1500-talet till idag (Wikander 1991:20f).

I skärgården utanför Trondheim, på öarna Kråkvåg och Kommersöya, finns hamnplatser med kompassrosor och andra maritima ristningar. År 1985 gjordes en ristningsdokumentation och marinarknologisk undersökning av hamnbassängen. Fynden bekräftar i stort årtalen som är ristade på hållarna och pekar mot en användningsperiod som sträcker tillbaka till 1500-talet (Sylvester 2005:18ff). I Vest-Agders fylkeskommun i den sydligaste delen av Norge genomfördes år 2005 en omfattande registrering och tillståndsbedömning av samtliga 17 kompassrosor i kustbandet (Stylegar 2006). Resultaten från denna undersökning visar anmärkningsvärt likartade ristningsmiljöer, till datering, form och innehåll, som de vi har utmed Bohuskusten.

Historiskt källmaterial

De äldsta kända skriftliga nedteckningarna från ett besök på Väderöarna är gjorda av Pehr Kalm, en av Linnés lärjungar, som år 1742 besökte platsen för att inventera

dess flora och fauna. I sin reseberättelse nämner han förutom djur och växtliv också andra märkligheter, som "begravningsplatsen" på Storö och ristningar på ön Stora Hejen. Han skriver: "På hälleberget av holmen som kallas Hejen står uthugget: Willumhey, det är mit namn; Kom till mig, så skal du få god hamn. Ovanpå en större sten strax intill skulle följande text finnas: Sno mig kring, Så skal du få se en underlig ting." Om man sen vände på stenen så stod det "en hop obehageliga ord, så att de som vänt honom om och läst samma skrift, gärna påtagit sig den mödan att kullra honom tillbaka som han förr låg, på det de icke måge bliva de siste, som härigenom blivit narrade, emedan de gärna unna andra samma förmån" (Kalm 1977:109f). Denna uppgift refererar även Axel Emanuel Holmberg till när han i boken *Bohusläns Historia och Beskrifning* skriver: "På Väderöarna och flera holmar träffas uthuggningar i bergen af kompasser och bomärken, gjorda uti sednare tid. Några löjlige inskriptioner skola vara uthuggna på en af förstnämnda, och stodo der redan på Kalms tid" (Holmberg 1867:116).

I sin bok *Försök till förklaringar öfver Hällristningar* utgiven år 1868 omnämner Carl Georg Brunius bland annat Väderöarnas ristningar: "Härtill kommer, att jag sett flere kompasser, som likna denne (syftar på en kompass på Vetteberget i Tossene, förf. anm.), vara inhuggna i Bohusläns skärgård, i synnerhet finnes å toppen af den största bland Tanums Väderöar en vacker sådan, hvilken liksom den förstberörde har en biprydnad ... Bland Bohusläns utskär har jag påträffat många namnteckningar och bomärken, hvilka äro i klipporna inhuggna, men ingenstädes något, som liknar vanliga hällristningar. Sjöfarande, de der ligga för motvind, kunna lätt falla på den tanken att inhugga kompasser" (Brunius 1868:150). Här nämns alltså för första gången ristade namnteckningar och bomärken bredvid kompassrosorna, samt en teori om vilka som utfört ristandet och varför.

Storö

På Storö finns fem platser med ristningar. En av dem är Kompassberget. Som förklaring till namnet *Kompassberget* på Storö står det i *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län* (OGB) att det finns en kompassros uthuggen på bergets krön (Janzén, 1945:173). Vid bebyggelselämningen "Kyrkan" finns en ristning av ett kors och ett bomärke med initialer i en sten som kallas "Altarstenen". I förklaringen till platsnamnet *Kyrkan* står att detta namn avser en av människor uppbyggd fyrkantig inhägnad av sten där det finns ett kors inhugget i en

sten i muren. På Husestadsberget finns en kompassros med bomärke och initialer. Platsens namn kommer förmodligen av att berget ligger alldeles intill den plats som kallas för *Husestadsberget*, vilket i sin tur skulle betyda "platserna där husen stått" (Ibid 1945:244f).

I sin skrift om Fjällbacka berör Sverker Stubelius bara som hastigast kompassrosen på Kompassberget på Storö och korset i "Kyrkan". Istället beskrivs lämningarna på den närliggande ögruppen Hamnholmarna mer ingående, som med sina många ristningar, sin naturhamn och sin begravningsplats enligt författaren visar på platsens historiska betydelse (Stubelius 1940:29).

Stora Hejen

Ristningarna på Stora Hejen finns i direkt anslutning till hamnbassängen på öns östra sida. Enligt *Ortnamnen i Göteborgs och Bohuslän* omnämns ön *Hejen* för första gången som *Mellomhejjs holme* år 1724 på en karta över Väderöarna. I Pehr Kalms reseskildring skall denna holme redan år 1742 ha kallats för Hejen och på en *Karta öfver Bohus Bugten* från år 1807 står det enbart namnet *Hejen* utsatt (Kalm 1977:109). Enligt en tradition har platsen uppkallats efter en norsk lots vid namn Hejen, som skall ha haft något med platsen att göra (Janzén, 1945:130).

Vid en närmare titt på 1724 års karta över Väderöarna upptäcktes att det med största sannolikhet inte står *Mellomhejjs holme* som tidigare tolkning varit, utan istället *Willomhejjs hollmen*. Detta skulle i så fall stämma bättre med den inskription som Kalm beskrev tjugo år senare: "Willumhey, det är mit namn"....

Om man istället ser till den tradition som säger att ön har uppkallats efter en lots med namnet Hejen, så kan även det vara troligt. En lots är i detta sammanhang en mycket viktig person, som kan ha satt ett starkt avtryck på en sådan utsatt plats, att holmen uppkallats efter honom. Det skulle vara intressant att veta var denna uppgift ursprungligen har kommit ifrån, det ges tyvärr inga hänvisningar till detta i *Ortnamnen i Göteborgs och Bohuslän*.

Enligt en norsk genealogisk databas existerade personnamnet Hejen som efternamn i Norge under senare delen av 1700-talet (Prodigy, norsk genealogisk databas). Om någon av dessa personer varit lots har hittills inte kunnat beläggas.

Benämningen *Hejen* kan även ha sitt ursprung i en äldre norsk benämning på en naturformation, en *bergsrygg* (Wikström 1826:266f) och namnet *Willomhey* skulle då kunna betyda *Willoms bergsrygg*. Det finns ett par exempel utmed sydnorska kusten på nutida namn

Figur 5.1. Karta över Väderöarna från år 1724. Ur Lantmäteristyrelsens arkiv, akt nr 14-KVI-645.

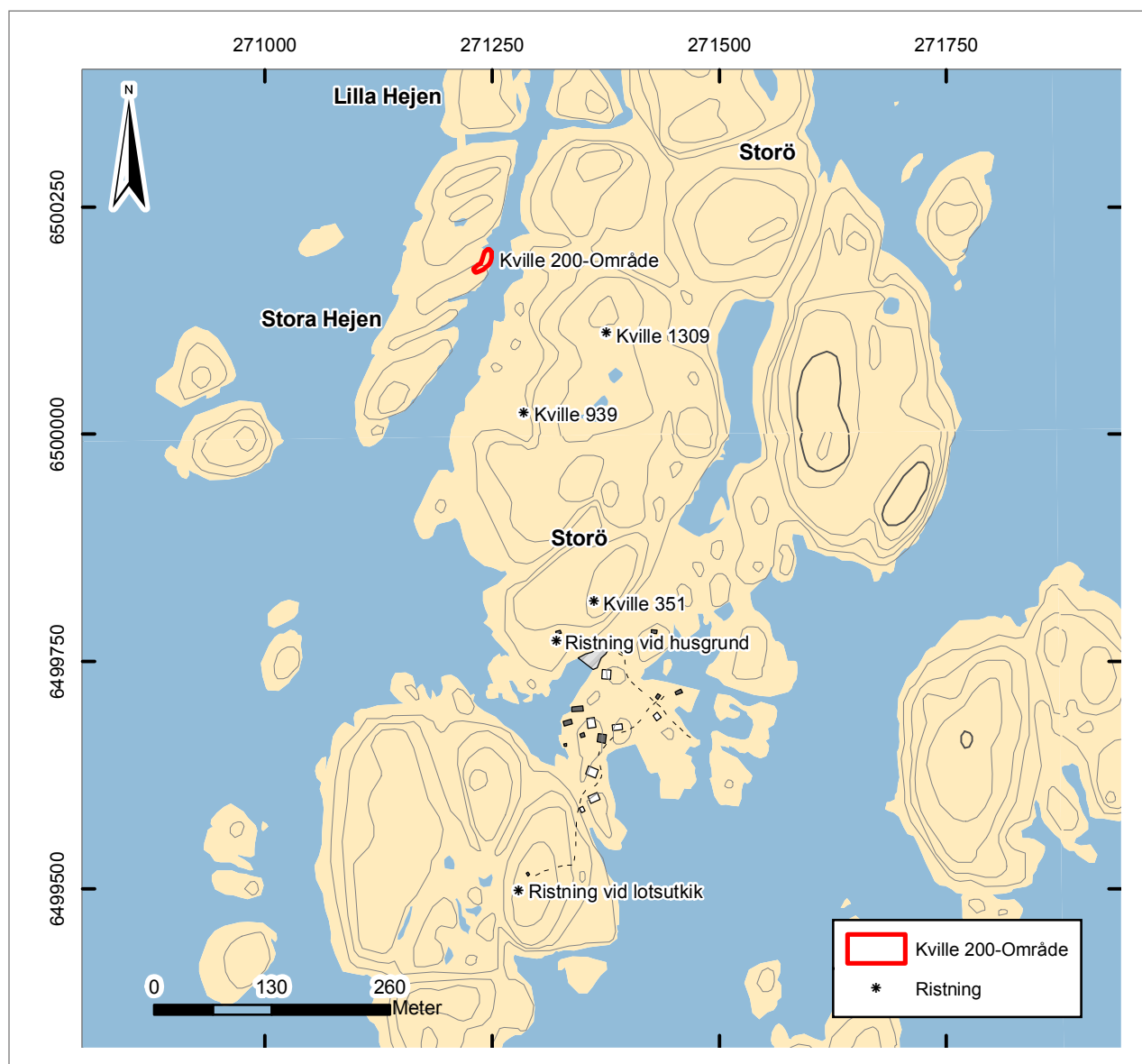
på berg och klippor som har ordet *-heia* som slutled: *Skibmannsheia*, *Vakthusheia* och *Kikkerheia*. De ligger vid historiska hamnar, lotsutkikar eller vårdkaseplatser och har flera inhuggna kompassrosor på krönlägena, vilka dateras till tidsperioden 1550-1720 (Stylegar 2006:31ff).

Vilken Willom har i så fall namngett bergsryggen? I Köpenhamn levde under första hälften av 1600-talet en handelsman som hette Johan de Willem (död 1631). Han kom ursprungligen från Nederländerna. De Willem stod i spetsen för flera olika handelskompanier, vars verksamheter starkt bidrog till att få den danska handeln och skeppsfarten att blomstra. Han bedrev valfångstjakt i Norge och Grönland och handlade med säd till Norge och oxar till Holland. Under det trettioåriga kriget försåg han den danske kungens styrkor med vapen och rustningar (Danskt biografisk lexikon, band 18).

Det är frestande att tänka sig att det är denne Willem som givit holmen sitt namn. Tidpunkten och hans profession stämmer överens med platsens brukningstid och användningsområde. Men det saknas hittills bevis för att så är fallet.

Metod

Dokumentationsmetoden baserades på metoder använda av bland annat Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hållristningar och av Länsstyrelsen. Ristningsområdena lokaliserades och okulärbesiktigades först i dagsljus. Hur ljuset föll på berghällarna hade stor inverkan på ristningarnas synlighet. Detta innebär att de flesta nyfynd gjordes på morgonen och på eftermiddagen, då solljuset föll snett över berghällarna. Ristningsområdena på Stora Hejen undersöktes även

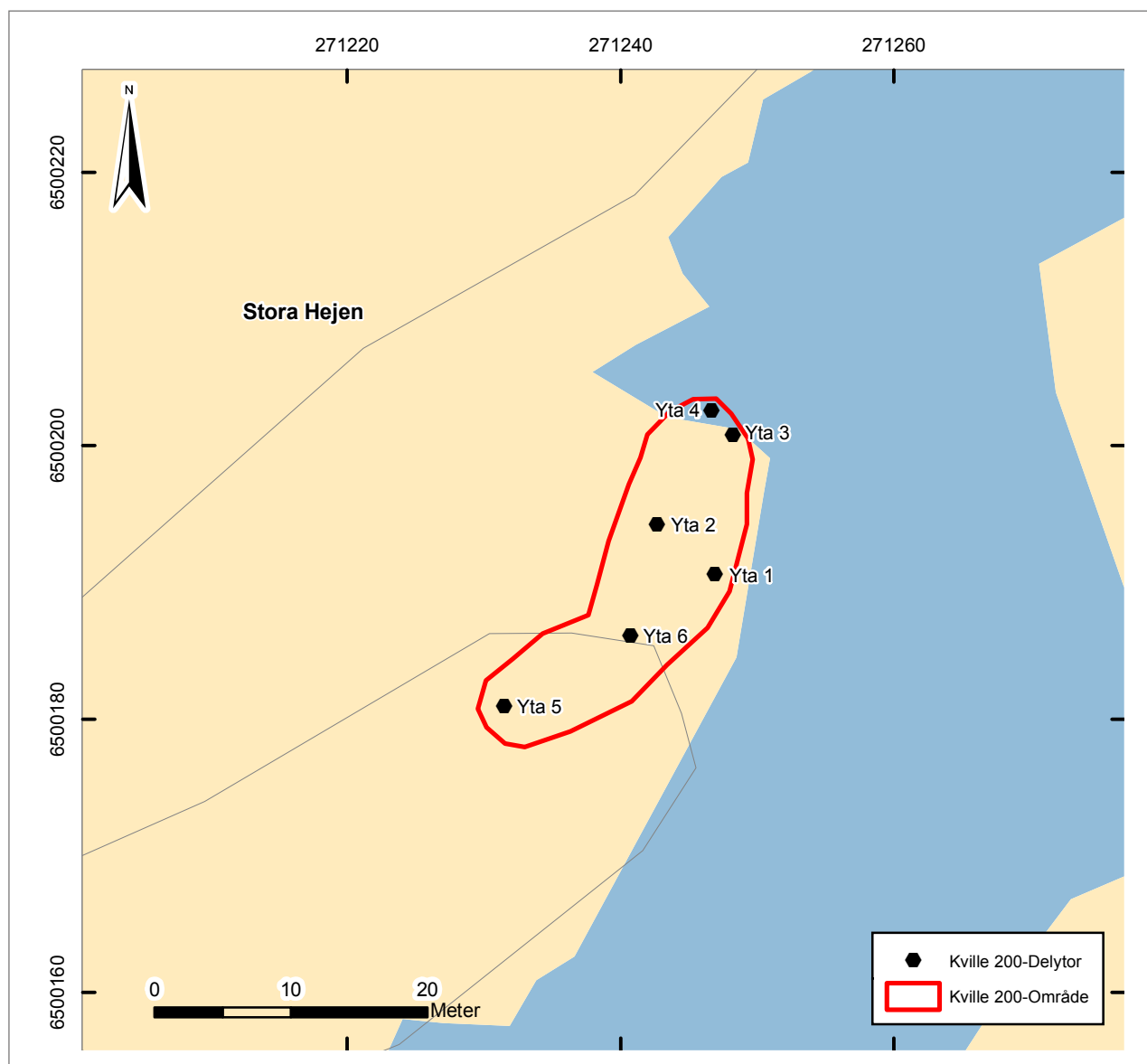

Figur 5.2. Lokaler med maritima ristningar på Storö och Stora Hejen. Skala 1:7 500. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriet 2011-11-28. Dnr 601-2011/3215.

med släpljus på natten. Detta var ett mycket viktigt steg i dokumentationen, eftersom flera nya bomärken, initialer och årtal upptäcktes. Dessutom kunde redan kända figurer kompletteras med nya detaljer. Både Stora Hejen och Storö inventerades i dagsljus efter tidigare okända ristningar. Vi koncentrerade oss på lägen, där maritima ristningar brukar förekomma.

De ristade ytorna rengjordes med vatten, grönsåpa och mjuka borstar. Metoden att spruta alkohollösning på hållarna hade övervägts, men efter samråd med Länsstyrelsen och Lasse Bengtsson på Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hållristningar, valde vi att avstå från denna metod på grund av att den var allt för

tidskrävande. Rengöringen med såpa tog effektivt bort alger, lösa lavar och smuts, men lämnade fasta lavar intakta. Hållarna skadades inte av rengöringen. Ristningarna beskrevs och mättes in med GPS. De förtydligades med hjälp av pensel och uppslammad krita, som ger en icke-permanent imålning av figurerna. Fotografier togs både före och efter imålning. Slutligen målades alla ristningar med permanent vit slamfärg enligt Länsstyrelsens rekommendationer.

Figur 5.3. Kville 200 och de sex delytorna på Stora Hejens östra sida. Skala 1:500. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriet 2011-11-28. Dnr 601-2011/3215.

Resultat

Efter dokumentationen finns sex lokaler med ristningar på Väderöarna. Två av dessa var nyupptäckta och fyra var kända sedan tidigare. Flest ristningar, drygt ett sextiototal enskilda figurer, finns utmed hamnbassängen på östra sidan av ön Stora Hejen (Kville 200). Två ristningsytor återfinns på krönen av Kompassberget (Kville 351) och Husestadsberget (Kville 1309) på Storö, en finns på en sten i muren till "Kyrkan" (Kville 939), en på en gångstig invid en husgrund nedanför Kompassberget och en under lotsutkiken på Ramnö.

Nedan följer en genomgång och redogörelse av alla ristningsområden på Väderöarna. Områdenas respektive utbredning, innehåll och speciella iakttagelser presenteras i text och bild.

Stora Hejen, Kville 200

Efter inledande okulär besiktning och inventering av hela Stora Hejen kunde konstateras att ristningarna finns samlade inom en 30–10 meter stor yta (NNO-SSV) utmed öns östra sida. Platsen ger intryck av att vara vald för dess direkta närhet till de gamla ankringsplatserna utmed Strömsund. Berghällarna inom

fornlämning Kville 200 visade få tecken på exfoliation, de hade inte vittrat synbart sedan den senaste ristningsdokumentationen 1999 och lavtillväxten var knappt märkbar på de ytor som rengjordes då. De ytor som visade tecken på skador, exempelvis vittring och frostsprängning, var framförallt klippornas krönlägen.

Vid påföljande rengöring, fotografering och nattlysning påträffades ett flertal nya ristningar inom ristningsområdet på Stora Hejen. Flera redan kända ristningsfigurer kompletterades och förtydligades. Sammanlagt dokumenterades sex områden med ristningar på Stora Hejen, nedan kallade yta 1–6, flera av dessa är uppdelade i mindre delar.

Yta 1

a)

Utbredning: 1 × 0,7 meter.

Innehåll: Åtta bomärken och tre punkter.

Iakttagelser: Berghällen är skadad genom att delar av den sprängts bort. Ett par bomärken ligger i direkt anslutning till skadorna. Lavtillväxten är låg. Tre prickar, samt enstaka detaljer på redan kända bomärken har tillkommit.

Figur 5.4. Yta 1a. Sprängskadorna syns till höger i bild. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bobusläns museum.

b)

Utbredning: 0,14 meter i diameter.

Innehåll: Ett bomärke, 0,14 meter i diameter.

Iakttagelser: Bomärket består av sammanlagt åtta streck i en stjärnform, fem av dessa avslutas med ett tvärgående streck och två linjer är endast till viss del synliga. Bomärket skadat av sprängning.

Figur 5.5. Yta 1b består av ett ensamliggande bomärke. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bobusläns museum.

Yta 2

a)

Utbredning: 1,65 × 1,25 meter.

Innehåll: Tretton bomärken, tio bokstäver, fyra årtal (fördelat på ett från 1598, två från 1605 samt ett från 1612), en stor kompassros, en sköld omslutande initialerna HMS, samt en ensamliggande linje.

Iakttagelser: Kompassrosen har en diameter på 0,35 meter och har 32 streck, sexton långa och sexton korta. I norr finns ett "gaffelmärke" som norrangivelse och i öster ett kors. Missvisningen är 8–9 grader östlig, vilket skulle kunna datera den till år 1590–1600. Dateringen stämmer förvånansvärt väl överens med de inristade årtalen inom ytan. Skölden med bokstäverna HMS verkar ha huggits in efter årtalet "1598" vars siffra ett delvis sammanfaller med sköldens högra sidolinje. Ett bomärke och ett par punkter/prickar är nyfynd, och detaljer på flera bomärken och initialer har tillkommit.

Figur 5.6. Yta 2a är den motivrikaste ytan på Stora Hejen.
Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Figur 5.7. Kompassrosen har en missvisning som daterar den till sekelskiftet 1600. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

b)

Utbredning: 1,52×0,2 meter.

Innehåll: Tre bomärken, ett namn, ett årtal (Ollof (bomärke) Serin Anno 1612) och två separata linjer.

Iakttagelser: Två av bomärkena är enkla och placerade direkt ovanför namnslingan. Det tredje bomärket står mellan för- och efternamnet i namnslingan. Bokstäverna i namnet är mellan 0,08 och 0,1 meter stora och den första ettan i 1612 sammanfaller med en naturlig spricka i berget. Inhuggningen är djupare än de andra ristningarna inom Kville 200 och verktyget har givit ristningen ett rundat tvärsnitt.

Figur 5.8. Yta 2b ligger ca 1,5 meter N om yta 2a. Namnslingan följer bergets rundning och inhuggningen är djup.
Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

c)

Utbredning: 0,73×0,6 meter.

Innehåll: Fyra bomärken, tre bokstäver, ett årtal (1606) och en punkt.

Iakttagelser: En detalj på ett bomärke har tillkommit. Ristningen O (bomärke) H skiljer sig från övriga inom delytan då den är huggen med en mejsel som givit en distinkt inskription med ett kilformat tvärsnitt.

Figur 5.9. Yta 2c. Det skeppslänkande bomärket kan gå tillbaka till helgonet S:t Olof, vars symbol är en båt. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Yta 3

a)

Utbredning: 0,45×0,15 meter.

Innehåll: En liten kompassros, 0,1 meter i diameter och ett bomärke.

Iakttagelser: Båda ristningarna är nyupptäckta, de låg dolda under grästörv i mindre bergssvacka.

Vid kontrollmätning uppvisade kompassen 14 grader västlig missvisning. Detta skulle därmed datera den till år 1730 (se ovan 1b).

Figur 5.10. Yta 3a. Kompassrosen kan vara från 1700-talet. Enligt Pehr Kalm fanns det här en välfrekventerad naturhamn under denna tid. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

b)

Utbredning: 0,4×0,65 meter.

Innehåll: Två bomärken, varav ett innehåller bokstäverna A och M.

Iakttagelser: Båda ristningarna är kända sedan förut.

Figur 5.11. Yta 3b. Bomärken med utgångspunkt i den latinska bokstaven A var mycket populär på 1500–1600-talen. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Yta 4

Utbredning: 0,7×0,8 meter.

Innehåll: Två bomärken med initialer/bokstäver och punkter.

Iakttagelser: Båda ristningarna är nyupptäckta. Ligger på en kraftigt sluttande bergshäll längst i norr inom Kville 200.

Figur 5.12. Yta 4. Denna yta upptäcktes tidigt på morgonen när solstrålarna belyste hällen från sidan. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Yta 5

Utbredning: 1,2×0,63 meter.

Innehåll: Två bomärken, en initial, ett årtal (1598), två teckengrupper med bokstavs- och runliknande tecken, en "6:a" och ett streck.

Iakttagelser: Alla är nyupptäckta.

Figur 5.13a. Yta 5. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Figur 5.13b. Yta 5. Möjligen döljer sig ytterligare ett årtal i denna ristningsgruppen, men två siffror har vittrat bort. Kan-ske stod det här ett årtal från 1610-talet? Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Yta 6

Utbredning: 0,7×0,45 meter.

Innehåll: Två bomärken, två initialgrupper och två årtal (1600 och 1607).

Iakttagelser: Alla är nyupptäckta.

Figur 5.14. Yta 6. Många detaljer i de nyupptäckta ristningarna hittades under nattlysningen. Foto: Ingela Lundin och Linnea Nordell.

Ovanför och intill södra bryggans nordliga ände på Stora Hejen, och öster om yta 2a, finns två djupa ”skålgropar” inhuggna. De var inte kända sedan tidigare. Formen är rundad/svagt fyrsidig, och storleken cirka 0,05-0,07 meter i diameter och 0,02 meter djupa. Huggmärken efter mejseln syns i de bägge groparna. Troligen är det förarbeten till fästen för moringar.

Storö

Kompassberget, Kville 351

Utbredning: 1,0×0,5 meter.

Innehåll: Två kompassrosor, ett bomärke kringgärdat av initialerna M I och med sköldliknande ram, samt initialerna P R.

Iakttagelser: Liten påväxt av lavar och alger sedan förra besöket. Den större kompassrosen har en genomarbetad design och är mycket lik kompassrosen på Husestadsberget. Den större kompassrosen har 16 graders ostlig missvisning, vilket ger en datering till ca 1550. Den mindre har 11 graders ostlig missvisning vilket ger en datering till cirka 1580.

Initialerna M (bomärke) I förekommer även med olika varianter av sköldar på Husestadsberget och vid Kyrkan. På Husestadsberget finns även de enkla initialerna M I. Förändringar sedan förra besöket är att den lilla kompassrosens norrpil har en tydligare utformning, att initialerna P R omtolkats något och att några svårtolkade ristningslika figurer strukits.

Figur 5.15. Kville 351 på Kompassberget. Denna ristning omnämndes redan av Holmberg och Brunius vid 1800-talets mitt. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Husestadsberget, Kville 1309

Utbredning: 0,8×0,4 meter.

Innehåll: En kompassros, ett bomärke kringgärdat av initialerna M I och med sköldliknande ram, samt initialerna M I. Ristningen ligger i en kvartsådra.

Iakttagelser: Mycket liten påväxt av lavar och alger sedan förra besöket. Kompassrosen har 7 graders västlig missvisning (cirka 1690) och är till utseendet lik den på Kompassberget. Bomärket är likt det på Kompassberget, men här har ramen försetts med en fransk lilja i samma riktning som kompassrosens norrpil. Ramens utbredning har jämkats för att inte överlappa kompassrosen. Detta tyder på att den sköldliknande ramen ristats efter kompassrosen.

Figur 5.16. Kville 1309 på Husestadsberget. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Ristningar vid "Kyrkan", Kville 939

Utbredning: Ristningen ligger på ett stenblock på den östra muren till stenkonstruktionen som kallas "Kyrkan". Ristningen mäter 0,3×0,2 meter.

Innehåll: Ett kors och ett bomärke kringgärdat av initialerna M I och med sköldliknande ram.

Iakttagelser: Ingen lav- eller algpåväxt, stenen behövde inte rengöras. Korset är djupare hugget än bomärket, och korsets armar vidgas mot ändarna. Huggningen har utförts med en mejsel, som givit ristningen ett V-format tvärsnitt.

Bomärket med initialerna M I liknar de bägge figurerna som finns på Kompassberget och Husestadsberget, men på stenen i "Kyrkan" är ramen hjärtformad med spetsen uppåt. Bomärkesfiguren och dess ram har ett grundare ristningsdjup och ett skålat tvärsnitt än korset. Detta tyder på att korset ristats med ett annat verktyg, kanske av en annan person vid ett annat tillfälle.

Figur 5.17. Kville 939. Ristningen ligger på ett stenblock i den så kallade Kyrkan. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

*Ristning intill husgrunden**nedanför Kompassberget*

Utbredning: 0,25×0,15 meter.

Innehåll: Initialerna T H på ömse sidor om ett bomärke.

Iakttagelser: Ristningen är belägen på en berghäll i en stig förbi en husgrund nedanför Kompassberget i söder. Bokstäverna är skeva och olika stora. Ristningen är ej känd sedan tidigare.

Figur 5.18. Ristningen på Kompassbergets södra sida är ett av nyfynden. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Ristningar vid lotsutkiken

a)

Utbredning: 0,35 × 0,35 meter.

Innehåll: Initialerna G.v.S. och datumet 18 28/9 77.

Iakttagelser: Ristningen är belägen rakt under lotsutkikens utkikstorn, på den mittersta punkten mellan utkikstornets fyra ben. Den ligger delvis under ledningar och ledningskåpor av betong. Här finns också färgstänk från ommålningar av byggnaden. Ristningen är utförd genom att små bitar av berget hackats bort och ristningen har därmed fått en bucklig yta.

Den är ej registrerad sedan tidigare, platsen anvisades av den pensionerade Väderölotsen Alf Aronsson.

b)

Utbredning: 0,2 × 0,08 meter.

Innehåll: Del av svårtydd ristning, eventuellt del av initialer eller bomärke.

Iakttagelser: Under det norra betongfundamentet till ett av utkikens ben sticker en del av en ristning fram, som kan vara initialer eller ett bomärke. Den är utförd i samma teknik som ovan, men har mycket smalare linjer. Ristningen är ej registrerad sedan tidigare.

Figur 5.19. Ristningar under lotsutkiken på Ramnö. Foto Ingela Lundin och Linnea Nordell, Bohusläns museum.

Tolkningar

Bomärken

Att på olika vis märka sin egendom eller sina alster är ett bruk som återfinns över hela jordklotet (Lindholm 1976:10) och det finns forskare som vill förlägga ursprunget till bomärkesbruket till paleolitikum, alltså tiotusentals år bakåt i tiden (Skånberg 2003:36). De äldsta beläggen för den europeiska bomärkestraditionen finns i lagtexter från 400-talet e. Kr. (Skånberg 2003: 26ff). Bruket av bomärken har varit särskilt utbrett i Nordeuropa och då inom områden där germanska språk talas, såsom Storbritannien, Nederländerna, Tyskland, Österrike, Schweiz, Danmark, Norge, Island och Sverige. Områden med tydlig germansk påverkan har också haft en bomärkestradition, till exempel Irland, Polen, Finland och Baltikum (Lindholm 1976:10f).

Ofta omtalas bomärken som ett sätt att underteckna dokument för den som inte kunde läsa och skriva. Bomärkena förknippas ofta med bondeståndet och dess gårdar och egendomar. I själva verket användes bomärkena för att markera identitet, tillhörighet, ägande eller tillverkare. Bomärkesbrukarna återfanns i alla samhällsklasser: kungligheter och adel, präster, köpmän, hantverkare av olika slag, bönder, fiskare, sjömän, pigor och drängar (Skånberg 2003:12). Alla kunde "föra" eller ta sig ett bomärke, men det fanns ändå vissa regler att hålla sig till. När bruket av ägandemärken omnämns i lagtexterna på 400-talet är det ett vedertaget bruk som beskrivs, detta tyder på att denna typ av märken har sitt ursprung i åtminstone äldre järnålder eller bronsålder (Skånberg 2003:26-36, Wallgren 1965). Bruket av bomärken var utbrett under hela medeltiden och finns bland annat belagt i nordiska landskapslagar och i arkeologiskt material från medeltida stadslager. Vid 1500-talets slut var bomärkesanvändandet som störst och från 1600-talets slut avtog bruket gradvis, men bomärkena var fortfarande viktiga inom bondesamhället som gårdsmärken. Ännu under 1900-talet var bomärken i bruk på enstaka håll i Sverige (Skånberg 2003:12, Lindholm 1976:6-7).

De medeltida lagtexterna i norra Europa innehåller regler för hur bomärkena ska användas, men grundprincipen i hela området var att vem som helst hade rätt att ta ett eget märke. Det fanns dock specifika regler för hur märkena fördelades och användes inom exempelvis olika skrän och ämbeten (Lindholm 1976:22-27). Bomärkena utgår från ett antal grundsymboler exempelvis kors, hjärta, "merkuristav" (som ser ut som siffran 4), runtecken eller grekiska eller latinska bokstäver.

De kan avbildas spegelvänt eller uppochner utan att förlora sin betydelse. Betydelsen ändras genom att man lägger till ett streck eller en symbol (Skånberg 2003:21).

Exakt hur bomärkesanvändandet sett ut hos köpmän och handelshus är inte klarlagt, förutom att bruket av bomärken var mycket utbrett under medeltiden och att det nådde sin kulmen under 1500- och 1600-talen (Lindholm 1976:12). Bomärkespionjären Carl Gustav Homeyer noterar att bomärken som baserar sig på runor, samt grundformen ”merkuristaven”, varit särskilt populära bland köpmän (Homeyer 1870:172ff). Skånberg påpekar dock att ”merkuristaven” är den tredje vanligaste bomärkesformen, att den är vanlig inom alla yrkesgrupper och att den inte förekommer oftare hos köpmän (Skånberg 2003:134). Skånberg menar vidare att bomärket inte bör kopplas till guden Mercurius stav, som använts som en symbol för handel. I stället vill Skånberg se tecknet som en variant av ett Kristusmonogram, bestående av de grekiska bokstäverna Chi och Rho, som finns belagt sedan slutet av 300-talet e. Kr. (Skånberg 2003:134ff, 88).

Bomärken användes för att märka handelsvaror, det verkar ha varit vanligast att köpmannens märke användes på varorna, men även köparens märke fanns ibland med. Bomärken fanns också med i urkunder och köpeavtal och var ett sätt att identifiera varornas ursprung eller ägare i samband med skeppsbrott (Homeyer 1870:66ff). Bomärket kunde också ge ekonomiska fördelar, eftersom köpmän på vissa orter kunde handla tullfritt

Skeppare, kaptener, styrmän, färjekarlar, fiskare och annat båtfolk kunde ha egna bomärken, liksom olika hantverkare och gesäller (Homeyer 1870:175f, Lindholm 1976:12). Homeyer har även hittat exempel på skepp som har egna bomärken från ön Helgoland i Nordsjön (Homeyer 1870:420).

Bomärkesforskningen speglar ofta männens värld, men kvinnor kunde också ha bomärken och deras märken och namn finns också bevarade i arkivmaterialen. En snabb översikt av bomärkesförteckningar publicerade av exempelvis Homeyer, Lindholm, Skånberg och Wallgren visar bomärken förda av kvinnor. Homeyer konstaterar, att kvinnor förde bomärken, men att de inte verkade vara underkastade samma regelverk som män. Kvinnliga arvingar till gårdar eller gods kunde använda gårdens bomärke. Kvinnor kunde också använda faderns bomärke som det var eller med en ändring. Det finns exempel på kvinnor som använde makens märke vid gifte, men det var också vanligt att äkta makar hade olika bomärken (Homeyer 1870:180, Lindholm 1976:14f). Bomärkesforskningen har inte

ägnat kvinnors bomärken något större intresse, och det finns mycket kvar att lära om kvinnors bomärken och bomärkesbruk.

Bomärkena på Stora Hejen

På Stora Hejen finns omkring 40 bomärken inristade. Ofta står bomärkena för sig själva, men de kan också stå i kombination med initialer och årtal. Alla bomärken är alltså inte daterade, men eftersom de ristade årtalen kommer från en begränsad tidsperiod (1598-1612), är det troligt att även bomärkena kommer från bomärkesristandets mest intensiva period, det vill säga (slutet av) 1500- och (början av) 1600-talet. Endast ett bomärke är associerat med ett namn: Ollof Serin, och årtalet 1612. Merparten av märkena utgår från runor eller den så kallade ”merkuristaven”.

Stilmässigt sett har bomärkena många likheter med medeltida och senmedeltida bomärken som påträffats i Nederländerna, Danmark, Norge och norra Tyskland (både Nord- och Östersjökusterna). Betydligt färre stilistiska likheter finns mellan Stora Hejen-materialet och bomärken från exempelvis Dalarna eller Finlands kustbygder.

Utifrån det referensmaterial som varit tillgängligt för projektet har vi gjort försök att härleda bomärkena till platser, släkter, yrken eller personer. Eftersom bomärkenas grundtyper har använts under en mycket lång tidsperiod på många platser är det svårt att få entydiga resultat. Vi har hittat ett antal bomärken som är identiska eller mycket lika dem på Stora Hejen. Detta innebär inte nödvändigtvis att vi kan knyta Stora Hejen-bomärkena till en viss person, släkt eller plats, men det kan ses som en indikation på varifrån bomärket kommer.

Nedan följer en genomgång av de bomärken vi tycker oss kunna återfinna på andra platser i Nordeuropa:

A.

Yta 1a. Likadant märke finns på häll i uthamnen på Kommersøya utanför Trondhjemsfjorden i Norge. På hällen finns en stor mängd bomärken och årtal (Sylvester 2005:20). Ett liknande tecken finns även på Hamnholmarna (Wikander 1977).

B.

Yta 1a. Likadant märke finns upptecknat från fiskeorten Garz vid floden Oder nära Stettin i dagens Polen. År 1868 hette innehavaren av bomärket August Steinweg (Homeyer 1870:399).

C.

Yta 1c. Nära likhet med bomärket för slakten ter Veer från Nederländerna (Teckning av Robert Prummel 2007).

D.

Yta 2a. Likhet med bomärke från ett äldre torn i den holländska staden Nieu-poort (Homeyer 1870:378).

E.

Yta 6. Nära likhet med bomärke på håll vid Tønnane, nära Kristiansand i Norge. På hållen finns bomärken i myckenhet, samt en kompassros. Bomärket hör samman med inskriptionen ”Haie Hiddes 99”. Haie Hiddeson var en nederländsk skeppare, som handlade med Skandinavien under slutet av 1500-talet. Han var bosatt i Helsingör (Stylegar 2006:22).

F.

Yta 2a. En variant av detta märke (endast kors till höger) finns på en gravsten, som använts vid flera tillfällen av en rad arvingar i S:t Marienkirche i Greifswald vid tyska östersjökusten. Bomärket har ristats in vid åtminstone tre tillfällen: 1370, 1628 och 1684 (Homeyer 1870:398).

G.

Yta 2a. Likadant bomärke, men spegelvänt, finns i S:t Marienkirche i Greifswald (Homeyer 1870:398).

H.

Yta 2c. Skånberg pekar på att skepp varit attribut för en rad olika helgon, bland annat S:t Olof. Olofskulten var mycket populär i Norden och i England och

Skånberg noterar att skeppsliknande bomärken främst finns belagda från detta område (Skånberg 2003:171f). Skeppsliknande bomärken finns också i referensmaterialet, i bomärken från Nederländerna och Tyskland. Även i dessa fall kan S:t Olof vara ursprunget, eftersom han också var en av Hansans skyddshelgon. Dessa tre bomärken har likheter med skeppet på yta 2c:

–Från ett skuldebrev från Leyden, Nederländerna, från 1481. Märket tillhörde Jan Claes Hughez die Oude (Homeyer 1870:377f).

–I en förteckning över saltmästare från 1584. Saltmästarna var delägare i staden Lüneburgs inkomstbringande 216 saltpannor, fördelade på 54 salterier. Saltmästarna var samlade i ett skrå och de kunde vara delägare i flera pannor och salterier. Salterierna hade egna märken och saltmästarna hade också egna märken. Saltmästarnas andelar, tillika deras bomärken, gick i arv. Bomärkesinnehavaren år 1584 hette Andreas Köpping (Homeyer 1870:407ff).

–I en förteckning över bomärken från Schleswig i nordligaste Tyskland. Två bröder från Langenhorn, Ingwer och Mangens Jensen, innehade varsin variant av märket år 1586 (Homeyer 1870:421).

I.

Yta 2b. Detta bomärke är det enda som kan sammankopplas med en namngiven person och ett årtal på Väderöarna. Varianter på detta bomärke är mycket ovanliga i referensmaterialet. Det finns bara ett exempel i referensmaterialet som liknar Ollof Serins märke, och det rör sig om ett likadant bomärke, som fanns avbildat i ett altarskåp av trä från 1400- eller 1500-talen i klosterkyrkan Heiligen Kreuz i Rostock. Altarskåpet var prytt med ett antal små sköldar med bomärken på. Det aktuella märket satt på en sköld på en av skåpets dörrar. Homeyer föreslog att bomärkena representerade de personer som betalade för tillverkningen eller restaureringen av altarskåpet (Homeyer 1877:392).

Figur 5.20. Sjørövarna Pining och Pothorst och klippan Hvitserk. Utsnitt ur *Carta Marina* av Olaus Magnus 1539.

Bomärkena på Storö

På Storö finns bomärket X tillsammans med initialerna M I på tre ställen: vid "Kyrkan", vid Kompassberget och vid Husestadsberget. Initialerna M I finns också utan bomärke på Kompassberget. X:et i gruppen är sannolikt ett bomärke och inte bokstaven X eller talet tio med romerska siffror. Bomärket är en variant av formen som kallas för timglaset, som finns belagd sedan förhistorisk tid (Skånberg 2003:32). Initialerna och bomärket återfinns vid Vinga (Lundin 1999:7) och finns också möjligen representerat bland de maritima ristningarna på Hamnholmarna (Lisberg Jensen 1980, Danielsson 1992), se vidare under Initialer och monogram.

Ett av nyfynden på Storö var ristningen T (bomärke) H vid husgrunden nedanför Kompassberget. Bomärket har inte kunnat härledas ytterligare, men bomärket har mycket gemensamt med bomärkena från norra Tyskland, exempelvis från Rügen och Hiddensee nära hansastaden Stralsund i nordöstra Tyskland (Homeyer 1870).

Kompassrosor

Kompassrosor finns ristade vid de äldre hamnarna längs med hela västkusten, från Göteborg till Strömstad. Ofta är de strategiskt placerade på utsiktspunkter invid rösen eller stenkummel och många gånger sammanfaller deras placeringar med en lotsutkik.

Kompassrosorna är många gånger kraftfullt inhuggna och noggsamt konstruerade. Flera utmärker sig stilistiskt och är mycket vackra, andra är enklare och verkar mer hastigt utförda. De flesta har uppenbarligen stukit ut från mängden av andra ristade tecken och sedan lång tid gjort bestående intryck på besökare. Ofta påpekas i historiska beskrivningar av hamnlägen att det finns en kompassros (vindros) inhuggen i berget. Den tidigast kända anmärkningen av detta slag är nog Olaus Magnus omnämning i *Carta Marina* utgiven år 1539. Här beskriver han en stor kompassros som skall ha blivit inhuggen av sjörövarna Pining och Pothorst på klippön Hvitserk mellan Island och Grönland på 1490-talet. Denna kompassros skall ha konstruerats för att de fruktade sjörövarna lättare skulle hitta till sina offer (Gamby 1964:10, jfr även Magnus 1976: 94).

Syftet med att hugga in kompassrosor vid hamnarna kan vara att eftersom skeppskompasser var dyrbara ting som man var mycket rädd om och inte gärna tog med sig upp på hala klippor, så ristade man istället in "sin" kompass i berget på en väl vald utsiktspunkt. Där användes den bland annat vid uttagning av riktning och väderstreck när man skulle möta eller hjälpa fartyg i nöd (Wikander 1992:40). Kanske nyttjade även andra med mindre ädla syften kompassrosorna, till exempel sjörövare och vrakplundrare, som i så fall ristade in dem för att lättare lokalisera sina plundringsoffer.

Missvisning

Ett sätt att datera kompassrosorna är genom en jämförelse mellan den ristade kompassrosens nordriktning och dagens magnetiska nordpol. Av de 22 kompassrosor som dokumenterades år 1999 daterades de flesta till 1500–1600-talen. Endast fem var från 1700-talet (Lundin 1999:39). Enligt Wikander var man redan när man högg in dem medveten om den felmarginal som fanns gentemot den magnetiska nordpolen. När missvisningen blev för stor, alternativt att man till slut inte visste när och med vilken missvisning den var tillverkad, gjorde man en ny och mer aktuell kompassros på platsen. Därför ser vi ibland flera kompassrosor inhuggna bredvid varandra vid hamnarna. Detta gör också att kompassrosor är ett bra "tidsdokument", förutsatt att man är medveten om de kända felvariabler som finns vid beräkningen av deras ålder. Wikander har utgått ifrån ett stort antal missvisningsobservationer från 1500-talet och framåt, när han konstruerat sin missvisningskurva. Kompassrosornas tillkomstår kan utläsas efter deras missvisning. Kurvan går från 1530-tal till nutid (Wikander 1992:25).

Denna kurva kan anpassas för västsvenska förhållanden genom att lägga till den gradskillnad som finns mellan Västsverige och Sydnorge, samt genom att ta hänsyn till aktuell missvisning. Slutsatsen blev att de kompassrosor som har inristade årtal ger en felmarginal på 20 år och i vissa fall ända upp till 40 år (Lundin 1999:39). Erfarenheterna visar att denna metod är ett relativt grovt dateringsinstrument, men det är användbart för att få en ungefärlig ålder på kompassrosorna och även ge en fingervisning om övriga ristningars tillkomstperiod.

För södra Norges del räknar Wikander med att det numer finns ungefär 43 kompassrosor dokumenterade vid hamnar och lotsutkikar (Wikander 2005). Många av dessa påminner starkt om dem vi finner utmed Bohuskusten och många ser så pass lika ut att de skulle ha kunna ha tillverkats av samma personer. Tillverknings-tidpunkt och stil överensstämmer med de bohuslänska kompassrosorna.

Väderöarnas kompassrosor

På Väderöarna finns fem kompassrosor, två på Stora Hejen och tre på Storö.

Av dessa är kompassrosorna på Storö i princip identiska, mycket välgjorda och noggrant konstruerade, de övriga är av en enklare modell och skiljer sig åt i utseende och konstruktion. De som finns på Kompassberget

är äldst, och dateras efter missvisningen till 1550 respektive 1580. Här är den enklare kompassrosen av de bägge den yngsta (Lundin 1999:28f). Den stora kompassrosen på Stora Hejen är enligt missvisningen nästan tjugo år yngre, från slutet av 1500 eller början av 1600 talet. Den vackra välgjorda kompassrosen i kvartsådran på Husestadsberget dateras till 1690-talet vilket gör att den är tillkommen drygt 100 år efter sin like på Kompassberget. Yngst av dem alla verkar den lilla nyupptäckta kompassrosen på Hejen vara, den dateras till 1730. Hälften av dateringarna har en bra överensstämmelse med de inristade årtal som finns på Stora Hejen, från det äldsta 1598 till det yngsta 1612 (tabell 1).

Kompassros	Datering
Kompassberget	1550-1580
Stora Hejen	1590-1600
Husestadsberget	1690
Stora Hejen	1730

Tabell 1. Sammanställning över daterade kompassrosor.

Initialer och monogram

Initialer och/eller monogram hör tillsammans med bomärken till de vanligaste tecknen som förekommer på kustens ristningsplatser. På Väderöarna innehåller alla ristningsytor en eller flera initialer. Bokstäverna kan ha använts som en förkortad version av ett personnamn, som en slags signatur, eller som en förkortning av ett skeppsnamn.

Monogram är en typ av namnchiffer som vanligen består av en persons initialer, ofta i konstnärligt stiliserad form. Ordet kommer av grekiskans "monos" och "gramma", vilket betyder ensam bokstav (Hellquist 1993:659). I monogrammet symboliserar alltså en eller enstaka bokstäver ett fullständigt namn.

Initialer ingår oftast i kombination med ett eller flera andra tecken, men förekommer även enskilda. Om de inte finns i kombinationer med någon form av tillägg, exempelvis ett årtal, ett platsnamn eller allra helst ett bomärke är de mycket svårtolkade tecken.

Initialer och monogram har använts som identifikationstecken i över tusen år, ända sen karolingisk tid, det vill säga 700-talet e. Kr. (Lindholm 1976:7). Under medeltid och in i 1600-talet används främst bomärken med runliknande tecken som grund, ofta i kombination med enstaka bokstäver och årtal. På 1500-talet i Europa blev det brukligt för personer i härskande ställning att

tillföra sitt eget monogram till exempelvis riks-, lands-, stads-, eller familjevapnet (Osvald 2006:275). Detta förfarande blev även populärt hos andra grupper i samhället, som med initialer, bomärke och sköldliknande inramningar kunde skapa sig sin egen variant på en vapensköld.

Under 1700-talet avlöser initialerna och monogrammet bomärkena i bruket som signatur/sigill (Skånberg 2004:5) för att i de flesta fall ersättas av en personlig namnteckning under slutet av 1800-talet. Även Cappelen (2005) beskriver att bokstäver eller initialkombinationer blir allt vanligare som bomärken under 1700-talet. Detta skulle kunna vara en hjälp till tidsbestämning av ristningarna, då de sjöfarande besökarna säkerligen följde sin tids bruk av signaturtecken.

På Väderöarna har vi räknat till ungefär 25 initialer/bokstavskombinationer, de finns i princip på alla ytor vi dokumenterat. På tre av dessa platser (Kompassberget, Husestadsberget och "Kyrkan") återfinns exakt samma bokstavskombination tillsammans med ett bomärke, M (bomärke) I. Dessutom finns en exakt likadan teckenkombination vid lotsutkiken på Vinga utanför Göteborg, tillsammans med många andra sjöfararristningar. Kan det ha varit en och samma person som ristat det på alla ställena, någon som ville vara säker på att hans märke skulle synas och hans närvaro förevigas? Det har tyvärr inte varit möjligt att spåra vem som ristat dessa monogramliknande inskriptioner, men stilen tyder på att även dessa ristningar hör till samma period som de övriga. Det har föreslagits att personen bakom monogrammet varit lots, eftersom monogrammet finns i anslutning till kompassrosor, men det har inte gått att bekräfta inom ramen för denna dokumentation. Vi kan dock dra slutsatserna att personen har rört sig mycket i den bohuslänska skärgården och haft ett yrke som hade med sjöfart att göra.

Personen bakom initialerna och datumet under lotsutkiken på Ramnö, G. v. S. 18 28/9 77, har tyvärr inte kunnat identifieras. Det är troligt att ristningen utförts till minne av ett särskilt tillfälle, men inget i vårt referensmaterial har ännu kunnat ge en ledtråd till vad som föranledde inskriptionen.

Än har vi inte sett några andra identiska initialer eller monogram förekomma på flera ristningsytor, men vår förhoppning är att ju fler platser som detaljdokumenteras och analyseras, desto större chans är det att vi kommer att finna samma tecken på flera håll längs kusten.

Sköldar och sköldliknande figurer

En återkommande figur i dessa sammanhang är vapenskölden. Den förekommer i olika utföranden men alltid i kombination med andra tecken eller figurer. Det vanligaste är som inramning av ett bomärke eller monogram, ibland tillsammans med årtal. Sköldar har haft olika utseende beroende på vilken tidsperiod de varit från. De äldsta ristade heraldiska sköldarna i Sverige finner vi på klipporna vid hamnen Furusund i Stockholms skärgård och på Hamnholmarna i Fjällbacka skärgård. Dessa sköldtyper kallas häroldsbilder och kännetecknas av en enkel, avlång strykjärns- eller lodformad sköld. De var familjevapen och hörde till adeln och dateras till slutet av 1400-talet och början av 1500-talet (Hallström 1954:130f, Lisberg Jensen 1980, Danielsson 1992, brev från Henrik Klackenbergs daterat 1999-11-16).

Sköldar som tillkommit under slutet av 1500- och in på 1600-talet är ofta rundade och mer kompakta. De har mer snirklande former, och förekommer i kombination med monogram eller bomärken. Dessa sköldar tillhör ofta välbeställda borgare eller hantverkarläkter. Homeyer menar att skölden och även den sköldliknande inramningen är ett signum för att personen ifråga var erkänd mästare och inte bara en enkel gesäll. Andra menar att seden med sköld eller sköldliknande inramning runt bomärket inte betyder något speciellt, utan finns allmänt från slutet av medeltiden och inom all yrken och stånd (Homeyer 1870:290, Lindholm 1976:21).

På Väderöarna finns både en sköld av 1500-1600-talstyp på Stora Hejen (yta 2a) och sköldliknande inramningar runt bomärken/initialer på tre ställen på Storö. Om vi skall förlita oss på årtalen som finns på Stora Hejen verkar skölden med initialerna HMS vara just från slutet av 1500- och början av 1600-talet, vilket också stämmer väl med sköldens utseende.

Svårare är det att datera de bomärken med sköldliknande inramningar som finns på Storö. På Husestadsberget och Kompassberget omgärdas dessa av linjer huggna i rundad mjuk form och på det tredje stället (på stenen i "Kyrkan") inramas bomärket av ett upp- och nedvänt hjärta.

På dessa platser skiljer sig dateringen av kompassrosorna åt. De på Kompassberget är från mitten/slutet av 1500-talet och Husestadsbergets kompassros är från slutet av 1600-talet. Bomärkena/initialerna måste inte vara samtida med de intilliggande ristningarna.

Sammanfattande diskussion och vidare studier

Dokumentationen av Väderöarnas maritima ristningar har bekräftat teorier, har givit oss nya insikter och ställt oss inför en mängd nya frågor.

Bomärkena på Hejen och Storö har tillkommit under en relativt begränsad tidsperiod under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Under denna period var bomärkesanvändandet som störst i norra Europa. Kompassrosorna har också främst tillkommit under denna tid, med undantag för en av kompassrosorna på Stora Hejen och den på Husestadsberget. Kompassrosorna har många likheter med sina norska motsvarigheter vad gäller placering och utformning. Kompassrosor med en missvisningsdatering till 1500-tal är ofta välgjorda och detaljrika. De som daterats till tidigt 1700-tal är ofta mindre och enklare till sin utformning.

Bomärkena är till sin karaktär nära besläktade med bomärken vi finner i Norges kustband, i Danmark, Nederländerna och norra Tyskland. Bomärken som är snarlika har iakttagits i kuststäder i Nederländerna och från flera gamla hansesstäder i Tyskland och Polen vid Östersjökusten. Hansan var en viktig handelsaktör,

som säkert ofta seglat i bohuslänska farvatten. Under slutet av 1500-talet avtog dess betydelse, men bomärkena tyder på att nära kontakter funnits med Hansan eller de aktörer som kom i Hansans ställe.

Vi kan sluta oss till att ristningarna på Väderöarna utförts av människor som sysslade med sjöfart och handel. Vid denna tid fanns etablerade handelsrutten genom Bohuslän och uthamnar som Väderöarna var viktiga ankarplatser för skeppen. Två personer, som kan ha haft en koppling till Väderöarna var Johan de Willem och Haie Hiddeson. Båda kom från Nederländerna, bodde i Danmark, och sysslade med handel: de Willem hade ett framgångsrikt handelsimperium och Hiddeson var skeppare inom handelssjöfarten.

Att de nederländska sjöfararna kan ha gjort bestående avtryck på Väderöarna kan kanske ett förslag till tolkningen av namnet Väderöarna visa på. Karl-Allan Nordblom förslår i sin bok *Väderöarna* att en (av flera) tolkningar av namnet skulle kunna knytas till det nederländska ordet *Waerder*, som betyder sjömärke eller båk. Ordet är en avledning av från ordet *waren*, ”vara uppmärksam”, besläktat med *waerder* i betydelsen ”vaktorn, utkikspost”. Ordet *waerder* förekommer på nederländska sjökort och seglingsbeskrivningar på 1500–1700-talen (Nordblom 2010:12).

Om vi antar att sjöfararristningarna är spår efter tillfälliga besök av nordeuropeiska handelsfartyg från

slutet av 1500- och början av 1600-talet, så är det inte osannolikt att också en av de mest betydelsefulla och inflytelserika handelsmännen i Danmark under denna tid kan ha namngett en hamn som han besökte med jämna mellanrum.

Varför ristade sjöfararna in dessa tecken på klipporna? Bomärken har använts som ett bevis på ägande, identitet och tillhörighet. För handelsmän hade bomärkena en viktig funktion som markörer för vem som ägde varorna. Bomärkena säkerställde därmed stora ekonomiska värden för köpmännen. Bomärkena är än idag betydelsefulla i handelskretsar, eftersom de lever kvar som varumärken på olika produkter och företag. Varumärkenas symbologi baserar sig på bomärkenas värld. Vi är välbekanta med symboler som hjärtat, ankaret, korset, timglasen, evighetsymbolen, grekiska bokstäver eller runtecken. Vi återfinner dem bland bomärkena och vi ser dem omkring oss i varumärkena i dag.

Vi får anta, att sjöfararna ristade in bomärken, initialer och årtal på Stora Hejen för att tillkännage vilka som brukade ankra på platsen och när dessa personer passerat. Vartenda besök i Strömsund under 1500–1700-talen har säkerligen inte inneburit nya ristningar i berget. Man har säkert använt hamnen både före och efter denna tid, och sannolikt har Strömsund inte varit en uthamn av samma betydelse som Hamnholmarna, utan kanske haft karaktären av en nödhamn (jfr von Arbin i denna rapport). Ristandet vid hamnarna utmed hela Bohuskusten var som störst under slutet av 1500- och halva 1600-talet och avtog sedan. Samma tendens ses i ristningarna på Väderöarna. På 1700- och 1800-talen ses ristandet som en gammal sedvänja och betraktas redan då som en kuriositet.

Vi anser inte att de maritima ristningarna är graffiti eller klotter, det vill säga endast är spontana bilder, som tillkommit för att sjömännen var uttråkade i väntan på bättre väderlek. Istället menar vi att ristningarna har en avsikt och en betydelsebärande funktion. Det har funnits en tanke med att kommunicera sin identitet och närvaro vid kustens olika hamnlägen. Även kompassrosorna har fyllt en viktig funktion, med största sannolikhet som navigeringshjälpmedel för lotsar eller andra sjöfarare.

Mer forskning kring de maritima ristningarna krävs för att vi ska förstå hela syftet med varför de tillkom. På så sätt kan vi också få reda på mer om senmedeltida sjöfart och handel i området och hur kontakterna såg ut mellan länderna nordvästra Europa. Ett viktigt steg är att fortsätta att kartlägga hamnar med ristningar längs den gamla segelleden utmed Sveriges västkust och

jämföra med Norges syd- och västkust. Hur förhåller sig de historiska uthamnarna till varandra tids- och innehållsmässigt? Vilka var besökarna? Vart var de på väg?

Ett annat steg är att fördjupa sig i bomärkenas värld. Med hjälp av tidigare forskning inom området och arkivstudier i exempelvis Holland, Tyskland, Danmark och Norge kan vi försöka att identifiera människorna bakom bomärkena. Även kompassrosorna och monogrammen kan ge kunskap om hur hamnarna använts.

De maritima ristningarna bör ses i sitt sammanhang, som en del av en komplex kulturhistorisk miljö. Maritima lämningar under vatten och på land tillsammans med arkiv- och källstudier, också i våra nordeuropeiska grannländer, kan ge oss en helhetsbild av denna del av kustens historia. Sjöfararna rörde sig över stora områden och kom från olika länder. Därför är det också viktigt att framtida forskning sträcker sig över nationsgränserna.

Referenser

Litteratur

- Brunius, C.G. 1868. *Försök till förklaringar öfver Hällristningar med femton plancher*. Berlingska boktryckeriet Lund.
- Hallström, G. 1954. Ett medeltida hällristningsdokument på Furusund. I: *Svenska kryssarklubbens årsskrift 1954*. Stockholm.
- Hellquist, E. 1993. *Svensk etymologisk ordbok, första bandet*. Gleerups förlag. Malmö.
- Holmberg, A.E. 1867. *Bohusläns Historia och Beskrifning. Andra Delen: Norrviken, Sunnerviken och Oroust*. Tryckt av N M Lindh Örebro.
- Homeyer, C.G. 1870. *Die Haus- und Hofmarken*. Verlag der Königlichen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei. Berlin.
- Janzén, A. 1945. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohuslän. XVI. Ortnamnen i Kville*. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs Högskola. Göteborg.
- Kalm, P. 1977 (1746). *Västgöta och bohuslänska resa 1742*. Redigerad av Claes Krantz. Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Krantz, C. 1943. *Göteborg och Bohuslän*. Uppsala.
- Lindholm, C. 1976. *Bomärken*. Skrifter utgivna av Genealogiska Föreningen. Nr 9. Stockholm.
- Gamby, E. 1964 (1539): *Carta Marina: karta och beskrivning över de nordiska länderna samt de underbara ting som där finnas : Karte und Beschreibung der nordischen Länder mit ihren wunderlichen Dingen*. Venedig 1539/Olaus Magnus; i faksimil och översättning utgiven av Uppsala Bokgillet.
- Magnus, O. 1976 (1555). *Historia om de nordiska folken*. Tofters Tryckeri ab Östervåla.
- Nordblom, K-A. 2010. *Väderöarna*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 64. Bohusläns museums förlag. Uddevalla.
- Olson, K. 2000. *Blå Skagerrak – på kryss i historiska farvatten*. Bohusläns museums Småskrifter Nr 53. Uddevalla.
- Osvald, G. 2006. *Lexikon der Heraldik. Von Apfelkruz bis Zwillingsbalken*. Battenberg Verlag. Regensburg.
- Sjöborg, N.H. 1830. *Samlingar för Nordens fornälskare, Tredje Tomen, Med 60 Plancher*. Archäologiska Sällskapet. Stockholm.
- Skånberg, T. 2003. *Från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. Bibliotheca Historico – Ecclesiastica Lundensis 45. Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv. Lund.
- Stubelius, S. 1940. *Fjällbacka, skärgården, landsbygden – en vägledning av Sverker Stubelius med 67 bilder*. Göteborg.
- Stylegar, F-A. 2006. *Kompassrosor og annen graffiti i kystmiljø*. Rapport 2006. Feltregistreringer 2005. Vest-Agder fylkeskommune, Regionavdelningen.
- Sylvester, M. 2005. *Sjømannens gjestebok*. I: *SPOR* nr 2. (Utgiven av Vitenskapsmuseet, Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet.)
- Wallgren, G.W. 1965. *Boken om bomärken*. Helsingfors.
- Wikander, J.A. 1991. *Kompassrosor ved uthavnene*. I: *Agder Historielag. Årsskrift* nr 67. Kristiansand.
- Wikander, J.A. 2005. *Solur eller kompassrose ved uthavnen Kråkvåg?* I: *Årbok for Fosen* 2005. Trondheim.
- Wikström, J.E. 1827. *Öfversikt af Botaniska Arbeten och Upptäckter uti Norrige för år 1826*. I: *Växt-Geographie. Underrättelser om Ahnfeldts och Lindbloms botaniska resa uti Christiansands stift. Årsberättelser om vetenskapernas framsteg afgifne af Konglige*

Vetenskapsacademien. Del II. Kungliga Svenska Vetenskapsakademien. Stockholm

Otryckta källor

Danielsson R. 1992. Rapport från Dokumentationsprojekt 26-28 augusti 1992. Bohusläns museums arkiv.

Klackenberg, H. 1999. Brev daterat 99-11-16, Riksarkivets dnr RA 61-1999/3169.

Lisberg Jensen, O. 1980. Rapport ang. marinarkeologisk undersökning av hamnbassängen i Hamnholmarna i Fjällbacka skärgården. Sjöfartsmuseet i Göteborg.

Lundin, I. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar, från Vinga till Koster.* Bohusläns museum delrapport för projekt Blå Skagerrak 1999:44. Uddevalla.

Wikander, B. 1977. Ristningar på Skutholmen. Stencil.

Historiska kartor

Avmätning över Väderöarna 1720. Ur Lantmäterimyndigheternas arkiv. Karta nr 14 Kvi 645

Karta öfver Bohus Bugten 1807. Af Klint, G. Underr. 13.

Digitala källor

Cappelen, H. 2005. Bumerker i Norge—en oversikt. <http://www.cappelen-krefting.no/hans/bumerkerinorge.htm>

Dansk biografisk lexikon, band 18. via <http://runeberg.org/dbl/18/0608.html>

FMIS, Informationssystemet för fornminnen, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Prodigy, norsk genealogisk databas: <http://pages.prodigy.net/norsemen/html/dat4.html>

Prummel, Robert 2007. Eigen tekening va diverse huismerken. (Skiss över nederländska bomärken). Publicerad på wikipedia.nl

Bilagor

Bilaga 5.1. *Maritima ristningar på Storö och Stora Hejen. Dokumentation av samtliga ristningslokaler.*

Bilaga 5.2. *Maritima ristningar på Storö och Stora Hejen. Detaljstudier.*

6. ...och sedan då?

– Några reflektioner efter en lyckad undersökning

Lars-Erik Hammar

Grönskan återtog snabbt sina domäner efter att vi lämnade den tidigare rensade och välansade ytan vid kyrkan, förvånansvärt fort med tanke på det karga och utsatta läget långt ute i väster. Men å andra sidan ger just sådana små markstycken i lä fantastiska möjligheter för växtlighet som här visar sin enorma livskraft. Efter bara några månader syns knappt att vi var närmare tio personer som idogt tog oss ned i myllan under våren 2010. Efter drygt ett år har växtligheten tilltagit ytterligare. Det verkar som vi gett de nu omrörda jordlagren ny energi. De historiska spåren riskerar att åter gömmas bland björnbär, vresros, enar och ljung.

Nu är det beslutat att en naturstig röjs och markeringar sätts upp under vårvintern 2012. Trappor ska snickras och spänger ska läggas ut på svårforcerade ställen. Informationsskyltar och en folder ska produceras och allt ska stå inbjudande och välkomnande då naturreservatet invigs under försommaren 2012. Då visar Storön upp både sin enastående natur och sin fascinerande historia.

De genomförda undersökningarna gav i vissa fall betydligt mer än vad vi anade innan. Så till exempel var sjöfararristningar och kompassrosor fler och tydligare än vad som var känt tidigare. I andra fall skapade resultaten fler frågetecken än utropstecken. "Kyrkan" som visade sig i stort sett tom på fynd gav oss endast en antydning om sin tidigare förmodade religiösa funktion och Strömsunds skalgrusbotten gav oss endast ett begränsat antal fynd vilka inte självklart besvarar frågan om hur välbesökt denna uthamn egentligen har

Figur 6.1. Hägnaden och "Kyrkan". Foto Lars-Erik Hammar, Bobusläns museum.

Figur 6.2. "Kyrkan" och uthamnen Strömsund. Foto Lars-Erik Hammar, Bobusläns museum.

Figur 6.3. Unika ristningar från slutet av 1400-talet på Skutholmen. Foto Bo Niklasson.

varit. Ändå gav oss undersökningarna en bekräftelse på hur ovärderliga alla dessa uthamnar har varit utmed farleden mellan Norden och övriga Europa. Här förstärks vår uppfattning också av andra fynd och platser med likartade spår utmed kusten.

Hur skulle då en önskan om kompletterande undersökningar se ut, mot bakgrund av den nu genomförda? Ja, önska kan man alltid. Valet av Storön grundade sig främst på projektet IKONs syfte att samverka med lokala näringar. I vårt fall var värdshuset en sådan naturlig partner, men visst finns det andra platser som lockar till undersökning och forskning. I första hand bör dock framtiden handla om goda inventeringar, både på land och under vatten. Inventeringsbehovet i Bohusläns kustland är närmast skriande! Tidigare fornminnesinventeringar i Bohuslän har främst berört fastlandet och endast sporadiskt, av ekonomiska skäl, berört skärgården. Inom projektet Blå Skagerrak i mitten av 1990-talet inventerades främst utvalda öar där historien redan var känd och synlig. Men övergripande inventeringar är ändå inte nog. Det finns några gamla uthamnar som kan sägas befinna sig i en riskzon. Genom sin nutida användning som natthamnar för tusentals fritidsbåtar riskerar de historiska spåren att försvinna. Dels av besökarens oaktsamhet och okunskap men också genom

tilltagande överväxning och igenväxning av till exempel sjöfarristningar och begravningsplatser. Norra och södra Buskär utanför Smögen och Hamnholmarna, det vill säga ögruppen innefattande även Vedholmen och Skutholmen utanför Fjällbacka, är två goda exempel på uthamnar med mycken utforskad historia som i framtiden kan ge oss spännande berättelser om Bohuskustens roll för den europeiska segelsjöfarten. Det är vår önskan om framtida insatser!

Väderöarna

– historisk arkeologi vid en uthamn

Bilagedel

Bohusläns museum
Rapport 2011: 12

BOHUSLÄNS
MUSEUM

Innehåll bilagedel

Väderöarna -historisk arkeologi vid en uthamn

Bilagor till:

3. Strömsund

- marinarkeologisk inventering och provundersökning i en bohuslänsk uthamn

Staffan von Arbin

Bilaga 3.1. *Sammanställning av provgropar och fynd*

Bilaga 3.2. *Osteologisk rapport*

Bilagor till:

4. "Kyrkan" på Storön

Pia Claesson

Bilaga 4.1. *Fyndtabell*

Bilaga 4.2. *Tabell provgropar*

Bilaga 4.3. *Tabell ortnamn/FMIS samt karta över ortnamns-id*

Bilaga 4.4. *Osteologisk analys*

Bilagor till:

5. Maritima ristningar på Väderöarna

Ingela Lundin & Linnea Nordell

Bilaga 5.1. *Maritima ristningar på Storö och Stora Hejen. Dokumentation av samtliga ristningslokaler*

Bilaga 5.2. *Maritima ristningar på Storö och Stora Hejen. Detaljstudier*

Bilagor till:
3. Strömsund
– marinarkeologisk inventering
och provundersökning i en
bohyslänsk uthamn

Staffan von Arbin

Bilaga 3.1. Sammanställning av provgropar och fynd

Provgrops-ID	Beskrivning	Fynd
PG 1	0,9×0,6 m stor, 0,4 m djup.	Del av knapp i horn eller ben, 1 st. Rödgoods, 1 fragment (kasserat).
PG 2	0,4×0,4 m stor, 0,4 m djup.	Bränd kalk?, 1 klump. Flinta/ballast, 1 st. Flinta/slagen?, 1 st. Kalksten/ballast?, 1 st. Slagg, 1 fragment (kasserat). Y. rödgods, 2 fragment med klar blyglasyr. Gulbrännande lergods, 1 fragment med klar blyglasyr. Ben/fisk, 4 st.
PG 3	0,5×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Flinta/slagen?, 1 st. Frökapsel, 1 st obestämd (kasserad). Ben/fisk, 4 st. Ben/däggdjur, 3 st.
PG 4	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Huggspån, 1 st (kasserat). Järnkruka, 1 st med avtryck efter spik (kasserad). Järnkruka, 1 st obestämd (kasserad). Tegel, 4 fragment (kasserade). Y. rödgods, 1 fragment med grön blyglasyr. Ben/fisk, 6 st. Ben/däggdjur, 1 st.
PG 5	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Antracit, 1 st (kasserat). Huggspån, 1 st (kasserat). Y. rödgods, 5 fragment (varav 1 gryta m utvändig blyglasyr). Porslinskork, 1 st (märkt "J.L. Larssons Bryggeri Uddevalla" samt "Klass I"). Flintgods, 4 skärvor, varav 3 från samma skål. Ben/fisk, 13 st. Ben/däggdjur, 7 st.
PG 6	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Huggspån, 1 st (kasserat). Slagg, 1 fragment (kasserat). Ben/fisk, 2 st. Ben/däggdjur, 1 st.
PG 7	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Slagg, 2 fragment (kasserade). Ben/fisk, 6 st.
PG 8	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Tegel, 1 fragment (kasserat). Tjära/beck, 1 klump (kasserad). Ben/fisk, 4 st.
PG 9	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Slagg, 5 fragment. Tegel, 1 fragment (kasserat). Y. rödgods, 1 st del av stekfat med rörskaft, spår av invändig blyglasyr.
PG 10	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Flinta/ballast, 1 st. Flinta/eldslagning?, 1 st. Ben/däggdjur, 1 st.
PG 11	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Ben, 3 st små fragment (kasserade, ej analyserade). Y. rödgods, 1 fragment med grön blyglasyr.
PG 12	0,4×0,4 m stor, 0,3 m djup.	Inga fynd.
Strömsund	Ytplockat inom en yta av ca 200×20 m.	Flinta/eldslagning?, 3 st. Flinta/ballast, 1 större nodul. Flintgods, 5 st fragment med och utan dekor. Y. rödgods, 5 st fragment, varav en fot till trefotsgryta samt fat. Gulbrännande lergods, 1 st del av skål med hänkel och klar glasyr. Reducerat gods, 1 st med brun engobe. Stengods, 1 st större bukskärva av "Höganästyp". Glasflaska, 1 st del av. Tegel, 1 st bränt fragment (kasserat). Ben/fisk, 2 st. Ben/däggdjur, 13 st.
Strömsund	Ytplockat inom en yta av ca 2,5×2,5 m i anslutning till PG 4.	Ben/fisk, 22 st. Ben/däggdjur, 12 st.
Tegelpothålet	Ytplockat inom en yta av ca 100×10 m.	Enkupigt taktegel, 9 st fragment.

Bilaga 3.2. *Osteologisk rapport*

Osteologisk analys av ben från Strömsund på norra Väderöarna i Bohuslän.

Inledning

I maj 2010 utförde Bohusläns museum en arkeologisk provundersökning av naturhamnen vid Strömsund på norra Väderöarna. Bland fynden fanns en mindre mängd djurben som nu har genomgått en osteologisk analys i syfte att se vilka djurarter som fanns representerade, vilka kroppsdelar benen härrörde ifrån, samt därtill registrera uppgifter om kön och slaktåldrar.

Benen undersöktes i vått tillstånd och har därför inte vägts vid analysen.

Resultat

Den osteologiska analysen omfattade totalt 101 fragment. Drygt hälften av dessa utgjordes av fragment av fisk, närmare bestämt torsk och kolja (tab. 1). Bland köttdjuren dominerade fragment från nöt, följt av svin medan andelen får/get var lägst.

Benmaterialet härrörde från köttrika kroppsdelar och kan generellt betraktas som matavfall (tab. 2). Det är tydligt att det beträffande nöt, får/get och svin fanns en tydlig övervikt för benfragment från bålen (kotor, revben, skulderblad) och från extremiteternas köttrika delar (över- och underarmsben, höftben, lårben och skenben). Bortsett från en underkäke av svin fanns inget som kan betraktas som slaktavfall. Det antyder att benen kommer från måltider i närområdet, medan djurhållning, styckning och hantering/beredning av köttprodukterna etc skett någon annanstans. Av fisk fanns mest kotor vilket också pekar mot konsumtion på platsen medan avfall från resning och beredning av olika fiskprodukter i allmänhet inte skett just här. Benavfallet skulle kunna kategoriseras som rester av matförråd/matsäck som utgjorts av specifika köttkategorier och styckningsdelar, exv bog, lår och kotlettpartier.

En del bedömningar av kön och slaktålder kunde också göras vilka redovisas i tab. 3. Där framgår att en majoritet av svinen var i 2 års-åldern vid slakten medan merparten av nötdjuren var minst 2-3 år gamla. Bland svinen noterades även en dominans för galtar.

Tab. 1. Antal fragment per art inom de olika fyndkontexterna.

Fynd	Nöt	Får/get	Svin	Torsk	Kolja	Torsk /kolja	Summa frag
PG 2				1		3	4
PG 3	1		2			4	7
PG 4	1			1		5	7
PG 5	3	4			2	11	20
PG 6			1			2	3
PG 7						6	6
PG 8						4	4
PG 10			1				1
Ytfynd	6	1	6		2		15
4/Ytfynd	6	3	3	6		16	34
SUMMA	17	8	13	8	4	51	101

Tab. 2. Redovisning av antal fragment per benslag och art inom olika fyndkontexter.

PG 2	Torsk	Torsk/Kolja			
Kota		3			
Keratohyale	1				
PG 3	Nöt	Svin	Torsk/Kolja		
Tand		1			
Kota			4		
Skulderblad	1				
Hälben		1			
PG 4	Nöt	Torsk	Torsk/Kolja		
Kota			5		
Supraclitrum		1			
Lårben	1				
PG 5	Nöt	Får/Get	Kolja	Torsk/Kolja	
Kota			9	10	
Cleitrum			1		
Hyomandibulare				1	
Revben	1				
Höftben	1				
Skenben	1	4			
PG 6	Svin	Torsk/Kolja			
Kota		2			
Hälben	1				
PG 7	Torsk/Kolja				
Kota	6				
PG 8	Torsk/Kolja				
Kota	4				
PG 10	Svin				
Strålben	1				
Ytfynd	Nöt	Får/Get	Svin	Torsk/Kolja	
Underkäke			1		
Tand			1		
Skulderblad	1				
Kota	2			2	
Överarmsben	3	1	1		
Armbågsben			1		
Lårben			1		
Skenben			1		
4/Ytfynd	Nöt	Får/Get	Svin	Torsk	Torsk/Kolja
Underkäke					
Tand					
Revben			1		
Kota	1			4	16
Överarmsben	1				
Strålben	1				
Höftben	1		1		
Lårben	1	1			
Skenben	1	2	1		
Quadratum				1	
Basipterygoid				1	

Tab. 3. Köns- och åldersbedömningar. M= handjur, F= hondjur.

Fyndkontext	Art	Benslag	Kön	Slaktålder
PG 4	Nöt	lårben, distalt fastvuxen led		> 3 år
PG 5	Nöt	höftben	M	> 2 år
PG 5	Nöt	skenben, distalt fastvuxen led		> 2 år
Ytfynd	Nöt	överarmsben, proximal lös epifys		< 3
4/ytfynd	Nöt	skenben		< 4 år
4/ytfynd	Får/Get	lårben, distalt lös epifys		< 3,5 år
PG 3	Svin	tand M3 i överkäken		Ca 2 år
PG 6	Svin	hälben, lös epifys		< 2,5 år
PG 10	Svin	strålben, fastvuxen prox, lös distalt		< 3 år
Ytfynd	Svin	underkäke, hörntand	M	Ca 2 år
Ytfynd	Svin	hörntand underkäke	M	Ca 2 år
4/ytfynd	Svin	strålben, lösa epifyser prox och dist		< 2 år

Tab. 4. Mätningar på benen.

Fyndkontext	Art	Benslag	Mått	Anm
Ytfynd	Svin	molar 3, underkäke	GL 27 mm	galt
4/ytfynd	Nöt	strålben proximalt	Bp 73 mm	
PG 5	Nöt	skenben distal	Bd 43 mm	

Av de fåtaliga mätningar som kunde göras (tab. 4) framgick att benen härrörde från småväxta nötdjur och svin, vilket också gällde de icke mätbara fragmenten. I ett tidigare analyserat benmaterial från Marstrand (Vretemark, rapport 2002) fanns ben från småväxta lokalraser blandat med ben från påfallande stora nötdjur och svin i avfallslagren från 1600-1700-talen i hamnbassängen. De större djuren antogs vara en del i varuutbytet mellan kust och inland där handeln med slutgödda kraftiga slaktdjur från Västergötland/Dalsland var en viktig förutsättning för Marstrands försörjning med animalieprodukter. Den småväxta nötboskapen och svinen i Marstrands avfallslager representerade däremot den lokala djurhållningen hos kust- och skärgårdsbönderna. Benen som nu hittats vid Väderöarna kan närmast liknas vid den småväxta boskapen i Marstrand och antas således representera den lokala djurhållningen.

Sammanfattning

Benmaterialet från Väderöarna utgjordes av ca 100 fragment av djurben. Kosten tycks till stora delar ha utgjorts av fisk, närmare bestämt torsk och kolja, samt av kött från nöt och svin, kompletterat med mindre mängder fårkött. Benen ger intryck av att ha kommit från matavfall som utgjort färdkost eller matförråd av köttprodukter vilka styckats och beretts på annat håll. Storleken på benen antyder att köttet var från småväxta husdjur, sannolikt ur kust- och skärgårdsböndernas lokala djurhållning.

2010-09-16

Maria Vretemark

Västergötlands museum

Bilagor till: 4. "Kyrkan" på Storön

Pia Claesson

Bilaga 4.1. *Fyndtabell*

Kontext	Fyndenheter	Typ	Antal	Vikt	Fyndnr	Övrig kommentar
Pg 7	377	Kritpipa, skaft	1	4,5	19	
Pg 6	375	Kritpipa, skaft	1	2,8	20	
A2	486	Bränt ben	1	2,1	1	Obestämt däggdjur
A2	486	Flinta, övr	10	169,7	2	
A1	276	Flinta, avsl	1	1,1	3	
A1	485	Flinta, övr	1	50,7	4	
A1	485	Obr ben	3	12	5	Nöt, svin
A2	487	Flinta, avsl	1	0,2	6	
Pg 6	375	Järn	4		7	
Vid ingången		Lädersula	1	3,6	8	Ytligt fynd
Pg 6	375	Obr ben	8	35,6	9	Nöt, får, svin
Pg 6	375	Flinta, avsl	1	5,1	10	
Pg 6	375	Glasbit	1	3,6	11	Grönt buteljglas
Pg 1	368	Flinta, övr	1	2,8	12	
Pg 2	369	Flinta, övr	1	27,7	13	
Pg 4	374	Obr ben	2	35,7	14	Nöt, svin
Pg 7	377	Obr ben	1	1,3	15	Får
Pg 7	377	Keramik	2	26,1	16	Fat
Pg 6	375	Keramik	7	40,2	17	Fat och grytor
Pg 9	405	Flinta, övr	9	1,1	18	

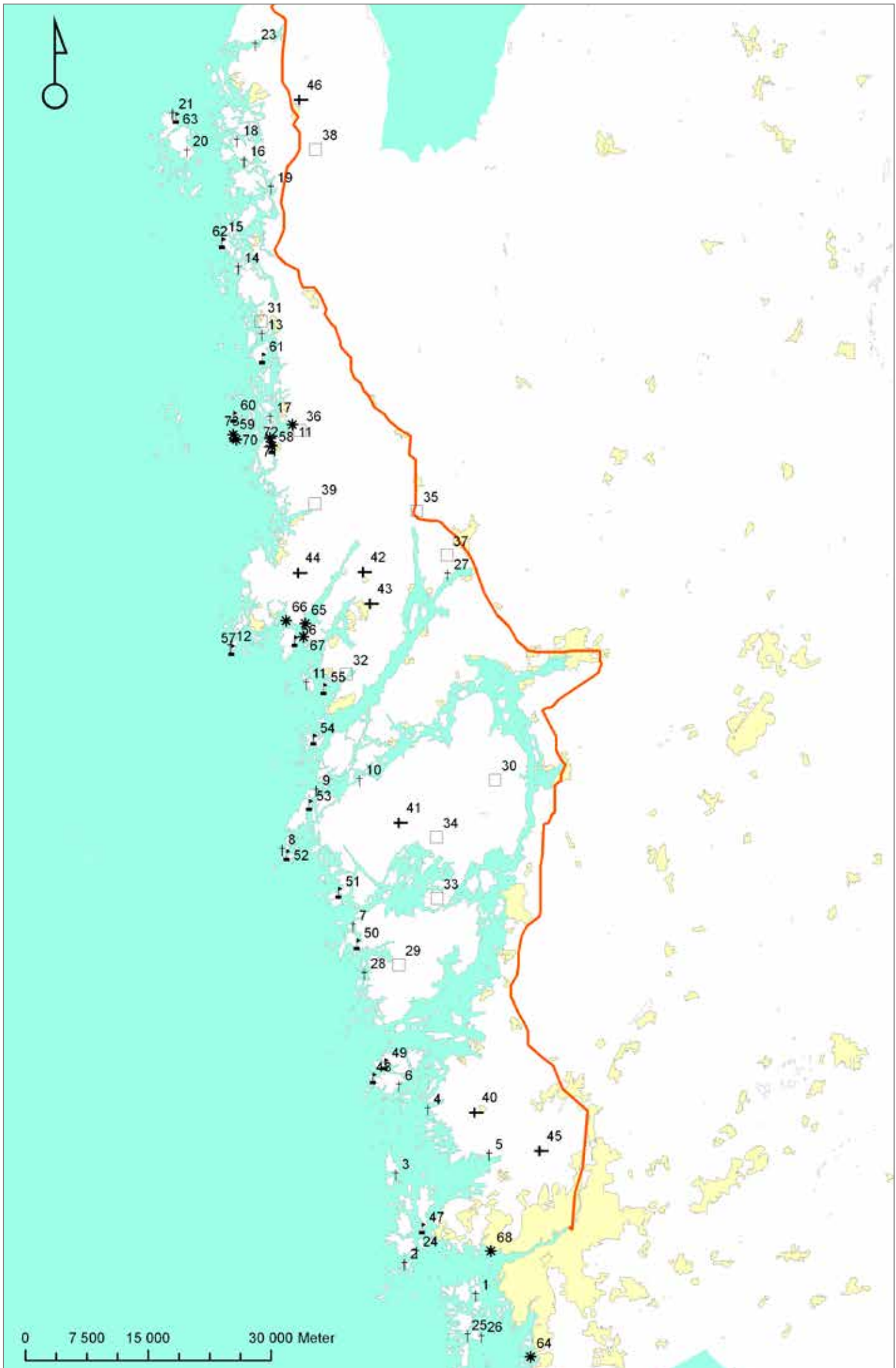
Bilaga 4.2. *Tabell provgropar*

Ruta	Storlek	Djup	Fnr	Fynd	Fyllning
1	0,4×0,4	0,3	12	1 övrig flinta	Gråbrun sandig silt
2	0,4×0,4	0,25	13	1 övrig flinta	Gråbrun silt, enstaka 0,1–0,2 m st sten
3	0,4×0,4	0,4			Skalsand 0,25 m enstaka 0,1 m st sten, därunder gråbrun silt
4	0,4×0,4	0,25	14	Obrända ben av nötkreatur	Skalsand 0,15 m enstaka 0,1,2 m st sten, därunder gråbrun silt
5	0,4×0,4	0,28			Skalsand 0,18 m enstaka 0,1–0,2 m st sten, därunder gråbrun silt
6	0,4×0,4	0,5	7, 9-11, 17, 20	Keramik, glasbit, flinta, avsl, järnföremål, kritpipa, obr ben	Skalsand 0,25 m enstaka 0,05–0,30 m st sten, därunder gråbrun silt
7	0,4×0,4	0,5	15, 16, 19	Kritpipa, obr ben, keramik	Gråbrun silt med rikligt med 0,1–0,2 m st sten
8	0,4×0,4	0,23			Gråbrun silt med enstaka 0,1–0,2 m st sten
9	0,4×0,4	0,12	18	Flinta, övr	Gråbrun grusig silt med rikligt med 0,1–0,2 m st sten

Bilaga 4.3. Tabell ortnamn/FMIS samt karta över ortnamns-id

Id	Namn	Typ	Läge	Kommentar
1	Korshamnsskären		Asperö	Korshamn, korsha
2	Korsö		Fotö	
3	Koskär		Söder om Rörö	
4	Korsholmarna		Torsby sn	Kovikshamn
5	Korseberget		Nordre älv	Övre och nedre k
6	Korsvik		Kläverön	Korsvikeudden
7	Krossholmen		Kyrkosund	
8	Korsholmen		Käringön	
9	Korsholmen		Gullholmen	
10	Korskällan		Ellös	
11	Korsviken		St Kornö	
11	Kville 1415	Vrak och bryggkonstruktioner		
12	Korset		Hällö	
13	Krossholmen		Grebbestad	
14	Korsbacken		Hällsö, Tanum sn	
15	Korstången		Kalvö-Lindö	Korstångsflut
16	-		Kyrkosund, Rundö	
17	Korsön		Sv om Fjällbacka	Korsöberget, Kor
18	Korsnäs		Tjärnö	Korsnäs gm tomt
19	Krossnäs		V om Överby	
20	-		Kyrkosund, Sydco	
21	Korsholmen		Nordkoster	
22	Korshavn		Hvaler	
23	Krossön		Dynekilen	Lilla och stora
24	Korseberget	Järnkors	Hönö	Korshamn
25	Korsholmen		Donsö	
26	Korset	Järnkors	Donså	
27	Korsvik		Gullamarsfjorden	
28	Korsholmen		Skärhamn	
29	Krossekärr		Stenkyrka	
30	Krossekärr		Myckleby	
31	Krossekärr		V om Grebbestad	
32	Krossekärstigen		Lyse	
33	Krossen		Mjörn	Krossens gamla t
34	Krossekärr		Staka	
35	Korsängen		Håby	
36	Krosskärr		Vid Joreälven, K	
37	Korsby		I förlängning av	
38	Krossemyr		Treje, Skee	
39	Korslid		Bottna	
40	Olavs kyrka		Torsby	
41	Olavs kyrka		Tegneby	
42	Olavs kyrka		Bro	
43	Olavs kyrka		Brastad	
44	Olavs kyrka		Askum	Askums gamla kyr
45	Olavs kyrka		Säve	
46	Olavs kyrka		Skee	

Id	Namn	Typ	Läge	Kommentar
47	Kalvsund	Uthamn		
48	Sillesund	Uthamn		
49	Marstrand	Uthamn		
50	Kyrkesund	Uthamn		
51	Mollösund	Uthamn		
52	Kärringön	Uthamn		
53	Hermanösund	Uthamn		
54	Gåsö, Lysekil	Uthamn		
55	Saltö, Lysekil	Uthamn		
56	Malmön, Sotenäs	Uthamn		
57	Buskär	Uthamn		
58	Hornborsund, Hamburgsund	Uthamn		
59	Noderviksholm	Uthamn		
60	Dyngö, Tanum	Uthamn		
61	Otterön, Tanum	Uthamn		
62	Havsstensund	Uthamn		
63	Koster	Uthamn		
64	Askum 190	Tomtning		
65	Askum 107	Husgrunder, kajanläg	Fynd; mynt 15–1800-tal	
66	Askum 573	Husgrunder, kajskoning		
67	Bro 155	Fiskelägestomt, delundersökt, ca 200×25-60 m (NNÖ-SSV), bestående av ca 20 husgrunder, stenrader, ste	Pettersson, J. i: Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift 1949–1950, s.11-20. - - ATA d	
68	Göteborg 440	Hamnanläggning	FU BM/Öbrink	
69	Hogdal 382	Lastageplats, 200×180 m (N-S), enligt rapport utmärkt på äldrekartmaterial. Platsen ej dokumenterad.		
70	Kville 935	Kajanläggning, ristningar		Vedholmen
71	Kville 1017	Kajskoning, husgrunder		
72	Kville 1315	Brygganläggning		Hamburgsund
73	Kville 1388	Ristningar, fynd		

Bilaga 4.4. *Osteologisk analys*

1

Osteologisk analys av ben från Kville 939 på norra Väderöarna i Bohuslän.**Resultat**

Vid en arkeologisk provundersökning 2010 inom Kville 393 på Norra Väderöarna påträffades en mindre mängd djurben i ett antal provgröpar. Benmaterialet uppgår till sammanlagt 16 fragment till en vikt av 85,5 g. Samtliga identifierade fragment härrörde från nöt, får och svin (tab. 1 och 2). Antalet fragment är dock så litet att någon rangordning av slaktdjurens betydelse inte kan göras. Förutom de obrända fragmenten av nöt, får och svin, så påträffades även ett bränt fragment som inte kunde bestämmas närmare än till rörben av däggdjur, troligen nötdjur.

Benmaterialet härrörde från köttrika kroppsdelar och kan generellt betraktas som matavfall (tab. 2). Det antyder att benen kommer från måltider i närområdet, medan djurhållning, styckning och hantering/beredning av köttprodukterna troligen skett någon annanstans.

Av de totalt 7 fragmenten av får så kom åtminstone två fotrotsben och ett mellanfotsben i Fyndnr 9 från samma individ, ett fullvuxet småväxt får. Det här kan vara kastade måltidsrester av ett köttstycke från ett vänstersidigt bakben. De övriga fårbenen från detta fyndnummer, två skulderblad och en nackkota, kan på samma sätt vara rester av ett köttstycke från hals- och ryggparti som deponerats efter avslutad måltid.

Tab. 1. Antal fragment per art inom de olika fyndkontexterna.

Fynd	ID	Nöt	Får	Svin	Obest	Anm	Summa frag
Fyndnr 1	486				1 (10 frag av samma ben)	Bränt	1
Fyndnr 5	485	2		1		Obränt	3
Fyndnr 9	375	1	6	1		Obränt	8
Fyndnr 14	374	2		1		Obränt	3
Fyndnr 15	377		1			Obränt	1
SUMMA		5	7	3	1		16

Tab. 2. Redovisning av antal fragment per benslag och art inom olika fyndkontexter samt vikter per art.

Fyndnr 1 ID 486	Däggdjur obest		
rörben	1 (10 frag av samma ben)		
Vikt i g	0,8		
Fyndnr 5 ID 485	Nöt	Svin	
underkäke		1	
överarmsben	1		
revben	1		
Vikt i g	8,1	3,9	
Fyndnr 9 ID 375	Nöt	Får	Svin
halskota (axis)		1	
bröstkota			1
skulderblad		2	
höftben	1		
fötrotsben		2	
mellanfotsben		1	
Vikt i g	8,1	25,3	2,2
Fyndnr 14 ID 374	Nöt	Svin	
kranium		1	
revben	1		
höftben	1 (6 frag från samma ben)		
Vikt i g	32,3	3,5	
Fyndnr 15 ID 377	Får		
höftben	1		
Vikt i g	1,3		

2011-02-21

Maria Vretemark
Västergötlands museum

Bilagor till:
5. Maritima ristningar
på Väderöarna

Ingela Lundin & Linnea Nordell

Maritima ristningar på Storö och Hejen, Norra Väderöarna

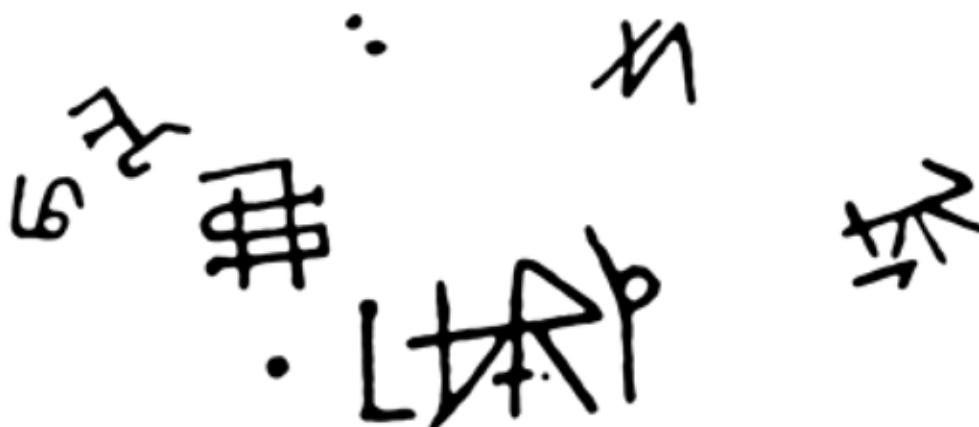

Foto: Lars-Erik Hammar

Dokumentation av samtliga ristningslokaler

Dokumentation och målning av
Kville 200, 351, 1309 samt två nyfynd
på Storö och Hejen, Norra Väderöarna 1:1
i Kville socken, Tanums kommun.

Ingela Lundin och Linnea Nordell
Bohusläns museum maj 2010

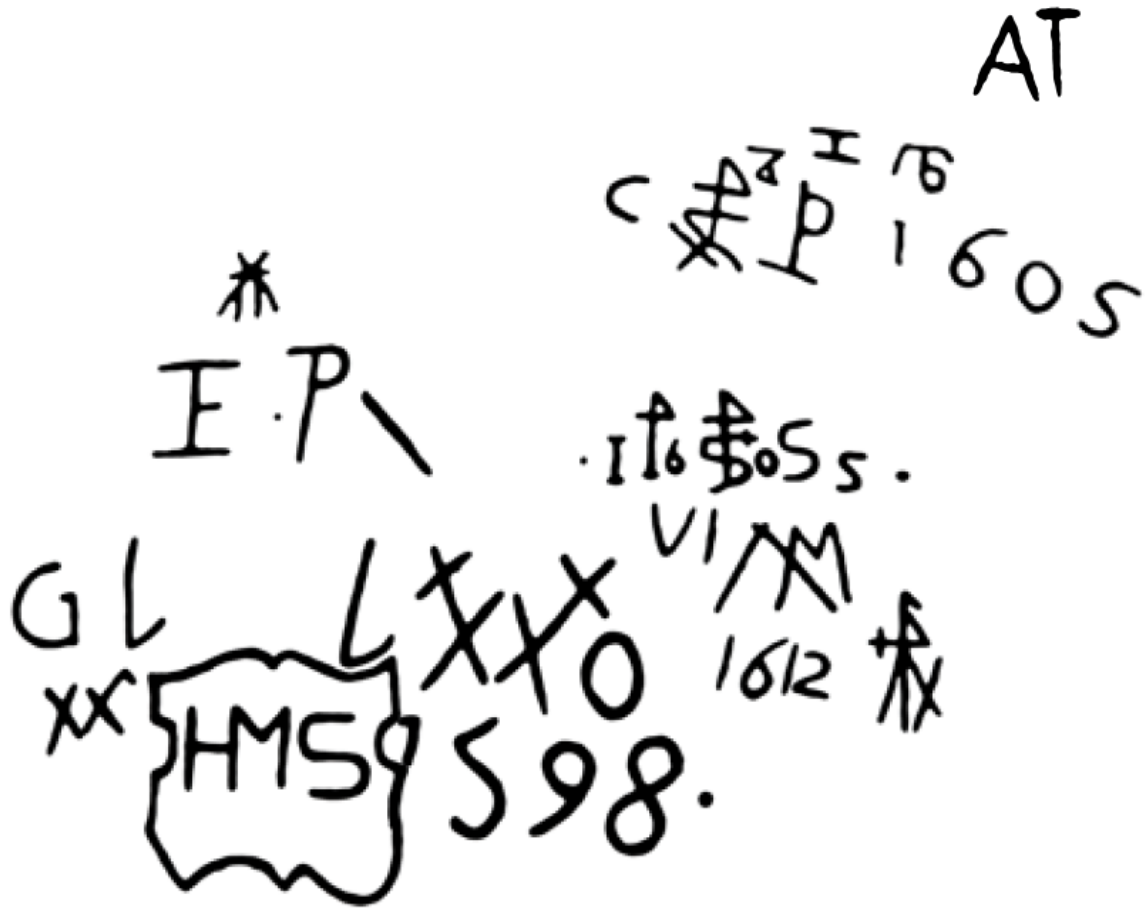

Kville 200. Yta 1a.

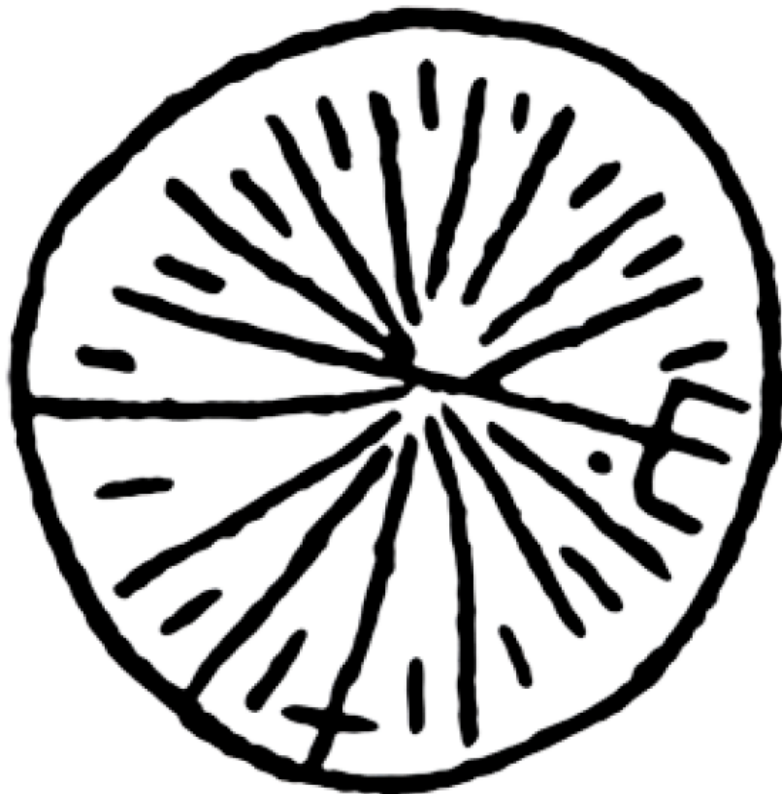

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

1r
MIM
OLLOFFSERIN ANNO 1612

Kville 200. Yta 2b.

JA

↑5

H. O. H.
1600

Kville 200. Yta 2c.

Kville 200. Yta 3a.

Kville 200. Yta 3b.

C 74 d

S. P. P.

Kville 200. Yta 4. Nyfynd.

L 1598. P. P.

Kville 200. Yta 5. Nyfynd.

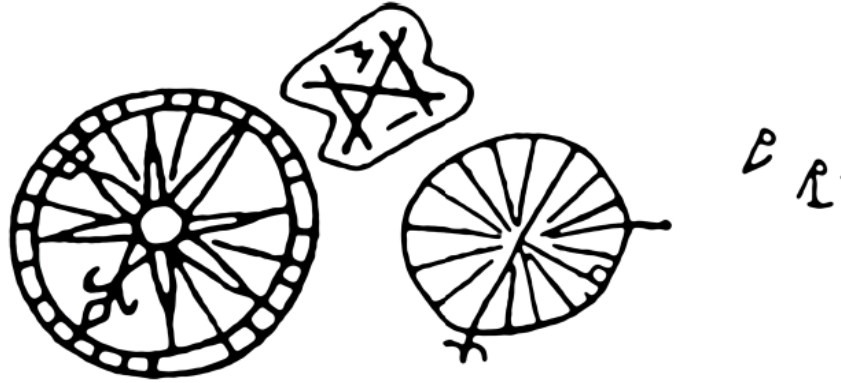

6 P.R. 1

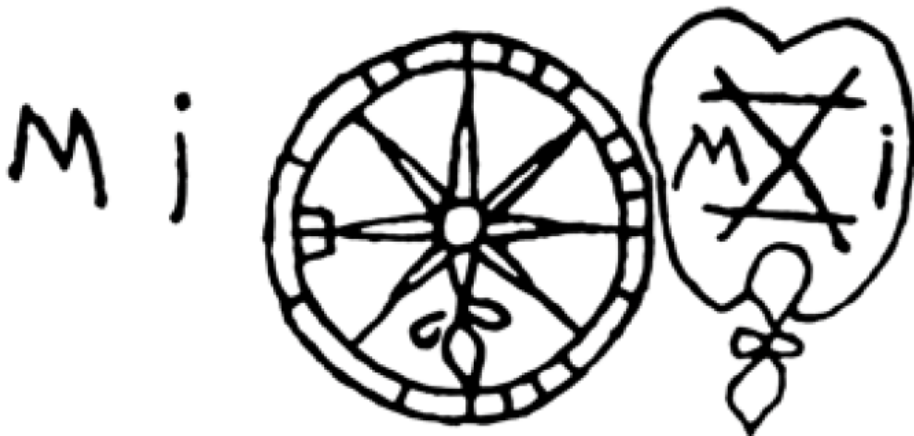
Kville 200. Yta 5. Nyfynd.

P N S · 1607
1600

Kville 200. Yta 6. Nyfynd.

Kville 351. Kompassberget.

Kville 1309. Husestadsberget.

Kville 939. Kyrkan.

Ristning vid husgrund på Storö. Nyfynd.

G.v.S.
18²⁸/₉77.

Ristning under lotsutkik på Storö/Ramnö. Nyfynd.

A handwritten sketch consisting of a horizontal line at the bottom. From the left end of this line, three vertical lines rise upwards. The first vertical line is the tallest, the second is shorter, and the third is the shortest. From the top of the third vertical line, a diagonal line extends downwards and to the right, ending in an arrowhead pointing towards the bottom right.

Ristning under lotsutkik på Storö/Ramnö. Nyfynd.

Bilaga 5.2. *Maritima ristningar på Storö och Stora Hejen. Detaljstudier*

Maritima ristningar på Storö och Hejen, Norra Väderöarna.

Foto: Lars-Erik Hammar

Detaljstudier

Dokumentation och målning
av Kville 200, 351, 1309 samt två nyfynd
på Storö och Hejen, Norra Väderöarna 1:1
i Kville socken, Tanums kommun.

Ingela Lundin och Linnea Nordell
Bohusläns museum maj 2010

Bomärken och initialer

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1a.

Kville 200. Yta 1b.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Bomärken och initialer

Kville 200. Yta 2a.

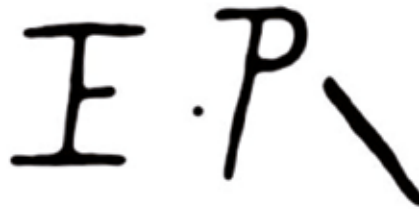
Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2b.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2c.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Bomärken och initialer

Kville 200. Yta 2c.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2c.

Kville 200. Yta 2c.

Kville 200. Yta 2c.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 3a.

Kville 200. Yta 3b.

Kville 200. Yta 3b.

Kville 200. Yta 4.

Bomärken och initialer

Kville 200. Yta 4.

Kville 200. Yta 5.

Kville 200. Yta 5.

Kville 200. Yta 5.

Kville 200. Yta 5.

Kville 200. Yta 5.

Kville 200. Yta 5.

Kville 200. Yta 6.

Kville 200. Yta 6.

Kville 200. Yta 6.

Kville 200. Yta 6.

Bomärken och initialer

A large, bold, handwritten initial 'G' followed by a period, then 'v', another period, and 'S' with a period. The letters are thick and somewhat irregular.

Storö. Ristning under lotsutkik.

A horizontal line with two vertical lines rising from it, each topped with a small downward-pointing arrowhead. The letters 'N' and 'N' are formed by these lines.

Storö. Ristning under lotsutkik

A vertical line with a small dot at the top. From the line, three horizontal lines branch out to the left and three to the right, resembling a stylized tree or a cross.

Storö. Ristning vid husgrund

The letters 'M' and 'j' written in a simple, bold, handwritten style. The 'M' has a small dot above it.

Kville 1309. Husestadsberget.

The letters 'P' and 'R' written in a simple, bold, handwritten style. The 'P' has a small dot above it.

Kville 351. Kompassberget.

Namn

The name 'OLLOFFSERIN' written in a large, bold, handwritten style. The letters are thick and somewhat irregular.

Kville 200. Yta 2b.

Årtal och siffror

1598. 1598. 1600

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 5.

Kville 200. Yta 6.

.1605. 1605 1600

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2c.

.1607 1612 ANNO1612

Kville 200. Yta 6.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 2b.

6 P.R. 1 18²⁸/₉77.

Kville 200. Yta 5.

Storö. Ristning under lotsutkik.

Grupper med bomärken och initialer

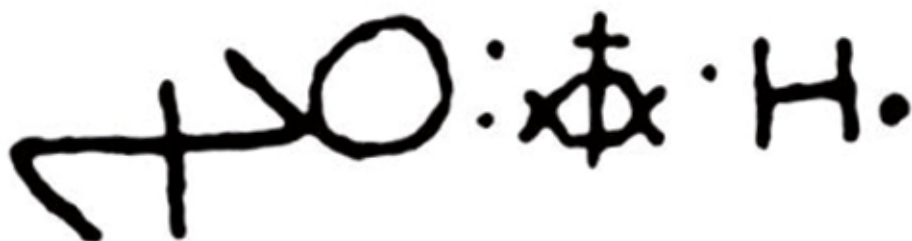
Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 4.

Storö. Ristning vid husgrund.

Kville 200. Yta 2c.

OLLOFFSERIN

Kville 200. Yta 2b.

Sköldar med bomärken och initialer

Kville 351. Kompassberget.

Kville 1309. Husestadsberget.

Kville 939. Kyrkan.

Kville 200. Yta 2a.

Kompassrosor

Kville 1309. Husestadsberget.

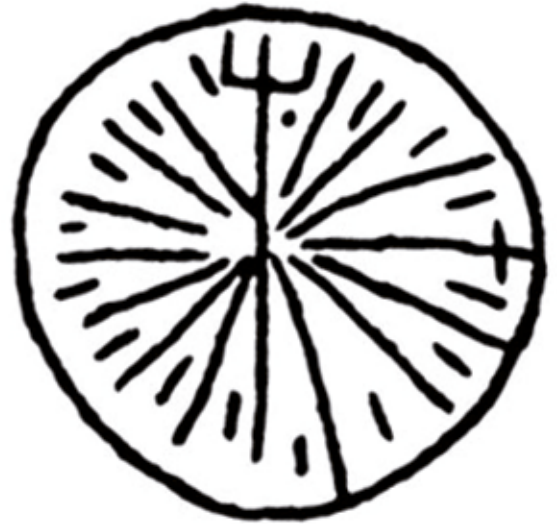

Kville 351. Kompassberget.

Kompassrosor

Kville 351. Kompassberget.

Kville 200. Yta 2a.

Kville 200. Yta 3a.

Övriga ristningar

Kville 939. Kyrkan.

Kville 200. Yta 2b.

Kville 200. Yta 2b.

Kville 200. Yta 2b.

